

Ana Altayca Dönemi'ne Dair Bir İz: "Böri" Sözcüğünün Etimolojisi, Filolojik Gelişimi ve Mitolojik Etkisi

A Sigh of Proto-Altai Language: Etymology, Philological Developments and Mythological Effect of the Word "Böri"

Ramazan Volkan ÇOBAN

Muş Alparslan University, Mus, Türkiye, volkancoban@gmail.com

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:

15.11.2023

Accepted/Kabul:

28.12.2023

Online/Çevirimiçi:

29.12.2023

Bu makale, "Çoban, R. V. (2023). Türk Mitolojisinde Kurt Kültürünün Kökleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muş Alparslan Üniversitesi SBE." künyeli tezden üretilmiştir.

Öz: Türk mitolojisinin en önemli motiflerinden biri olan kurt motifi, yine temel bir kült olan kurt kültü üzerinde temellenmiştir. Oğuzcada "kurt" şeklinde anılan söz konusu hayvan, Genel Türkçede "böri" şeklinde anılmaktadır. Dilin tarihsel gelişiminin, aynı zamanda kültürel gelişimi de yansıttığı düşünüldüğünden "böri" sözcüğünün etimolojisinin incelenmesi, birtakım filolojik ve mitolojik sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Sözcüğün etimolojik kökeni incelendiği zaman Ana Altayca Dönemi'ne kadar gidilebildiği, Türkçenin bilinen en eski sözcüklerinden birinin ortaya çıkarıldığı, Altay dil ailesi hipotezine söz konusu olan dillerle karşılaştırılınca da Ana Altayca dil birliğine dair bir kanıt ortaya çıkarılabileceği görülmektedir. Diğer yandan bu türden bir inceleme ile birlikte kurt kültürüne dair önemli mitolojik detaylar da ortaya çıkmakta, Türk düşünce tarihinin en eski zamanlarına dair kültürel ipuçları elde edilmektedir. Bu nedenle "böri" sözcüğünün etimolojisi ve filolojik gelişimi üzerinde durmak, birtakım önemli sonuçların ortaya çıkarılmasını sağlayabilir. "Böri" sözcüğüne ilk kez MS 111'de yazılan ve bir klasik Çin tarihi olan Han-shu içerisinde, "拊離 (fū-lí)" şeklinde geçen ve MÖ 30'da bir taht kavgası neticesinde öldürülen bir Wu-sun hükümdarının ünvanında rastlanılır. Yapılan tarihsel incelemeler sonucunda söz konusu Wu-sun hükümdarının bu ünvanı, Xiong-nu'lardan (Asya Hunlarından) almış olabileceği düşünülmüştür. Xiong-nu'ların, Türkçe kökenli bu ünvanı kullandığı tespit edilerek filolojik bağlamda Türkçe ile Xiong-nu dili arasında bilinen ilk dil bağı da bu sayede kurulabilmiştir. Bunun dışında "böri" sözcüğünün sadece Türkçeye has olmayıp Xiong-nu dili, Türkçe, Moğolca, Korece, Japonca, Mançu-Tunguzca gibi Altay dil ailesi içerisinde olduğu düşünülen diğer dillerde de ortak bir şekilde yer aldığı görülmüş ve Ana Altayca Dönemi'ne dair bir sözcüğün ilk defa rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Yine "böri" sözcüğünden hareketle Xiong-nu dilinin diğer Altay dillerinden ziyade Türkçeye yakın olduğu sonucu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Böri, Kurt, Kült, Etimoloji, Eski Türkçe, Ana Altayca, Xiong-nu, Wu-sun.

Cite this article/Atf:
Çoban, R. V. (2023)
Ana Altayca
Dönemi'ne Dair Bir
İz: "Böri" Sözcüğünün
Etimolojisi, Filolojik
Gelişimi ve Mitolojik
Etkisi, Sakarya Dil
Dergisi, 1(2) (85-125).

Abstract: The wolf motif, one of the most important motifs of Turkic mythology, based on a fundamental cult, the cult of the wolf. This animal, which called "wolf" in Oghuz language, called "böri" in Common Turkish. Since it thought that the historical development of language also represents cultural development, an examination of the etymology of the word "böri" may reveal some philological and mythological results. When the etymological origin of the word is analysed, it will be seen that it can be traced back to the Proto-Altai Language Period, one of the oldest known words of Turkic has been uncovered, and when compared with the languages within the framework of the Altaic language family hypothesis, it will be seen that evidence of Altaic language unity has been revealed. On the other hand, important mythological details about the cult of the wolf revealed and clues to the earliest times in the history of Turkic thought obtained. In the Han-

shu, a Chinese history written in 111 AD, the word "拊離 (fǔ-lí)" appears in the title of the Wu-sun ruler who was killed in 30 BC as a result of a throne dispute. However, it was determined that the Wu-sun ruler received this title from the Xiong-nu (Asian Huns) and the first known linguistic link between Turks and Xiong-nu was established. In addition, the word "böri" has found to be common in Xiong-nu language, Common Turkish, Mongolian, Korean, Japanese, Manchu-Tungus, other languages thought to be in the Altaic language family, and a word from the Proto-Altaic Language Period has reconstructed for the first time. Also based on the word "böri", it concluded that Xiong-nu language is closer to Turkish than other Altaic languages.

Keywords: *Böri, Wolf, Cult, Etymology, Old Turkic, Proto-Altaic Language, Xiong-nu, Wu-sun.*

Extended English Summary

The wolf motif, one of the most important motifs of Turkic mythology based on the wolf cult, which is also a fundamental cult of Turkic mythology. The animal that called "kurt" in Oghuz Turkish called "böri" in Common Turkish and Old Turkish. Since the historical development of language thought to reflect cultural development as well, an examination of the etymology of the word "böri" reveals a number of philological and mythological results. When the etymological origin of the word examined, it is possible to go back to the Proto-Altaic language period, one of the oldest known words of Turkish revealed and when compared with the languages that are subject to the Altaic language family hypothesis, a proof or sign of the Proto-Altaic language unity may be revealed. On the other hand, with this kind of analysis, important mythological details about the wolf cult developed by the Eurasian steppes in Turkic mythology also revealed and cultural clues about the earliest times in the history of Turkic thought, which is an important part of the steppes culture, obtained. Therefore, focusing on the etymology and philological development of the word "böri" can lead to some important conclusions.

The word "böri" first appears in the Han-shu, a classical Chinese history written in 111 CE, in the title of a Wu-sun ruler who was killed in 30 BCE as a result of a throne dispute and who is referred to as "拊離 (fǔ-lí)". When the Wu-sun people divided into the Great Kun-mo Wu-sun People and the Lesser Kun-mo Wu-sun People, the Lesser Kun-mo Wu-sun People maintained their loyalty to the Xiong-nu (Asian Huns) and assumed the protection of their western lands. They even married an unknown princess from the Xiong-nu and continued their lineage from there, and as stated in the same sources, they organized their political structure according to the Xiong-nu. This Wu-sun community that received the title of "fu-li (拊離, fǔ-lí)", the Chinese pronunciation of the word "böri". On the other hand, while the word "böri" is an exceptional word among the Wu-sun people, it also known that the word "böri" was used as a title given to those responsible for the western lands over a long period of time in a wide geography from Xiong-nu people to Göktürks, from Ghaznavids to Anatolian beyliks. As a result, as a result of the historical analysis, it thought that the Wu-sun ruler in question could have received this title from the Xiong-nu with a very high probability.

The trace of the word "Böri" was continued and its status in Turkish sources also analysed. Accordingly, it was determined that the word is found in Kül Tigin Monument and Bilge Khagan Monument, as well as Begre (E11), Aldın-Bel I (E12), Altın-Köl I (E28), Uybat VI (E98), Talas VI, Çaçıkey, Del-Uul I (Mo86), Uyük-Turan (E3) inscriptions. Apart from the inscriptions, manuscripts such as Irk Bitig, Dîvânu Lüğati't-Türk, Kutadgu Bilig, Dede

Korkut Legends were also included in the analysis. Thus, the historical course of the word could be determined. In addition to historical Turkic languages, its status in contemporary Turkic languages also mentioned. As a result of all these, it seen that the word "böri" is a word that exists in Common Turkish. Two results have been obtained with this determination: First, the Xiong-nu were found to have used this title of Turkish origin, thus establishing the first known linguistic link between Turkish and Xiong-nu in the philological context, and second, it is the oldest word of Turkish in the sources. By comparing the word "böri" and its pronunciation in contemporary Turkic languages, inferences can be made about the course of the Turkic languages.

From a more general point of view, it is seen that the word "böri" is not only unique to Turkish, but also common in other languages considered to be in the Altaic language family such as Xiong-nu language, Turkish, Mongolian, Korean, Japanese, Manchu-Tungus: The word "böri" in Xiong-nu and Turkish appears as "i-ri" and "wə-ri" in Korean, "?-ri" in Japanese, "bört" in Mongolian, and "bi-ri" in Manchu-Tungus. This result can be presented as a common word among the languages attributed to the Altaic language hypothesis. Thus, a word from the Proto-Altaic language period has been reconstructed for the first time. Based on the word "böri", it concluded that Xiong-nu language is closer to Turkish than other Altaic languages.

1. Giriş

Biyoloji literatüründe “*Lat. Canis lupus lupus*” şeklinde adlandırılan yırtıcı memeli; uluslararası kullanımda “Avrasya kurdu”, Oğuz Türkçesinde ise “bozkurt” veya sadece “kurt” adıyla bilinmektedir ancak bu canlının Türk dili içerisinde bilinen ilk ve tek ismi bu değildir. Kurt, Eski Türkçenin ilk kaynaklarında “böri” adıyla anılmaktaydı ve bu adın kullanımı oldukça yaygındı. Öyle ki bu adın uzun bir tarihi süreç içerisinde ve günümüzde, geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk toplulukları tarafından neredeyse ortak bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Dilin kullanımından doğan türleri nedeniyle “böri” adının farklı kullanım biçimleri ortaya çıkmışsa da temelde bunların tamamı temel sözcük olan “böri” sözcüğüne dayanmaktadır. “Böri” sözcüğünün çeşitli tarihi ve çağdaş Türk ağız, şive ve lehçeleri içinde /B(>m, p)Ö(>ü): Rİ(>ü)/ şekillerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcüklerin etimolojisinin, kullanım türlerinin ve tarihsel gelişimlerinin kültürel gelişimi yansıttığı düşünüldüğünden “böri” adının çeşitli açılardan linguistik incelemesi yapılması, önemli sonuçlar doğuracaktır.

2. Çin Kaynaklarında Geçen “Böri” Sözcüğü

“Böri” sözcüğü, karşımıza ilk kez Çin kaynaklarında kişi adı ve/veya ünvanı olarak çıkmaktadır. Bu ada ilk kez, MS 111 yılında yazılan Han-shu adlı tarihin “Batı Bölgeleri Monografisi” 96. bölümünde geçen ve MÖ 30 yılında bir taht kavgası neticesinde öldürülen bir Wu-sun hükümdarının adında veya ünvanında rastlanılır: 拊離 (Fü-lí). Wu-sun’ların etnik kökeni ve dil yapıları tam olarak aydınlatılabilmemiş bir konu değildir ancak sonraki dönemlerde “拊離 (fü-lí)” sözcüğünün ses ve anlam değerini yansıtan başka sözcüklerin de kullanılmış olması; bu sözcüğün, “böri” sözcüğünün Çinceye geçmiş bir biçimi olduğu şüphelerini doğurmaktadır. Ancak bu çalışmada sadece iki sözcüğün ses benzerliklerinden yola çıkılarak büyük tezler ortaya atmak gibi hatalara düşülmeyecek ve söz konusu sözcükler, çeşitli yöntemlerle detaylıca incelenecektir.

Çince karakterler, dilin doğal yapısı gereği dönemlere ve bölgelere göre farklı okunuşlara sahiptir ancak söz konusu birer logogram olan Çince karakterler olunca bazı sorunlar kendini göstermektedir: Bu logogramlar, çok büyük oranda sadece ifade veya anlam değerine sahip olup herhangi bir ses değerini yansıtmamaktadır. Bu sebeple Çince karakterlerin dilin geçmiş dönemlerinde nasıl bir ses yapısına sahip olduğunun tespiti, oldukça zor bir alandır. Bu hususta, Çince sözcüklerin ve onları ifade eden karakterlerin dönemlerine göre rekonstrüksiyonunu yapan ve önemli Sinologlar olan Pulleyblank, Baxter, Zheng-zhang gibi araştırmacıların eserlerinden yararlanılacaktır (1991; 2000; 2000).

“拊離” sözcüğü, tarihi ve filolojik bağlamda incelenirse Xiong-nu, Wu-sun ve Çin ilişkisi söz konusu olduğunda Han Hanedanlığı Dönemi’ni kapsayan Orta Çince Dönemi’ni dikkate almak gerekmektedir. Günümüzde resmi olarak kullanılan Mandarin lehçesinin refleksiyle “拊離” sözcüğü, /fū-lí/ şeklinde okunmaktaysa da bu okunuş şekline bakılarak isabetli bir çıkarım yapmaya çalışmak pek yerinde ve doğru olmaz. Sözcüğün Çin kaynaklarında kullanıldığı dönem, Orta Çince Dönemi’ne dâhil olduğu için sözcüğün bu dönemin koşullarına göre incelenmesi ve okunması gerekmektedir. Kökeni MÖ 30 yılına dayanan ancak MS 111 yılında kayda geçirilen “拊離” sözcüğünün Çince içerisinde dönemlere göre okunuş şekilleri şöyledir:

Tablo 1. “拊離” Sözcüğünün Çincenin Dönemlerine Göre Rekonstrüktif Okunuş Şekilleri

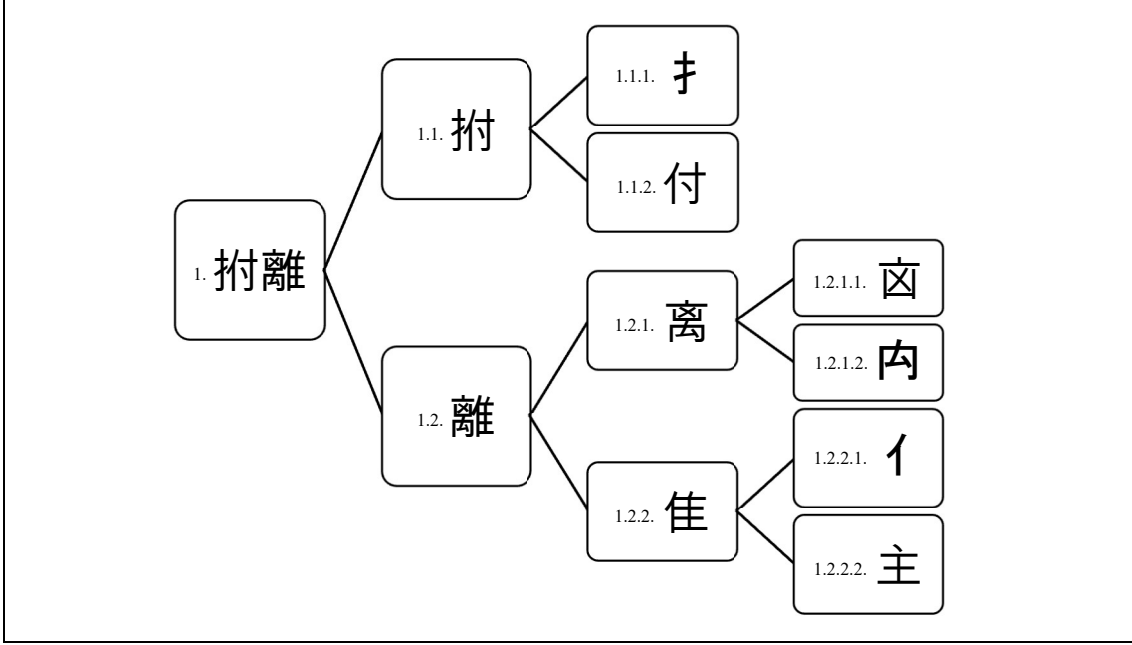
Sözcük	Eski Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Pulleyblank)	Mandarin Refleksiyle Okunuşu
拊	/*p ^h oʔ/	/p ^h io ^X /	/p ^h uə ^X /	/fū/
離	/*rel/	/liE/	/liə/	/lí/
拊離	/*p ^h oʔ- [*] rel/	/p ^h io ^X -liE/	/p ^h uə ^X -liə/	/fū-lí/

Çincenin genel karakteristik özellikleri olarak sayılabilecek sözcük başındaki /b/ sesinin /p/ sesine dönüşmeye yatkınlığı, /r/ sesinin iki sesli harf arasındaki hali başta olmak üzere Eski Çince ve yabancı sözcüklerin Çinceye aktarımında yer alan neredeyse tüm /r/ seslerinin yok olarak Orta Çince /l/ sesine dönüşmesi dikkate alınırsa kaydı tutan Çinlinin “böri” sözcüğünü bizzat orijinal kaynağından duyduğu ve kendi dil yapısına göre yazıya geçirdiği sonucuna varılabilir. Üstelik “böri” sözcüğünün tam da olması gerektiği gibi hecelendiğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Çincenin logogramik yapısı söz konusu olduğunda sözcüklerin sadece fonolojik özelliklerini incelemek yeterli olmaz. Çince karakterler sadece ses ve ifade değeri belirtmez, aynı zamanda Çince karakterleri ortaya çıkaran daha küçük yapı birimleri olan radikallerle de anlamsal bir düzen, yazara ve sözcüğe göre değişmekle birlikte sözcüğe dair kısa bir hikâye yapısı kurulur. Bazı radikal kombinasyonları aynı ses değerlerini verdiği için bu durum, radikallerin anlamsal özelliklerine göre seçilmesine de müsaade etmektedir. Bu sebeple yazımda kullanılan Çince ifadelerin piktografik kökenleri incelendiği zaman fosil semantiği de ortaya çıkarılabilir ve sözcüklerin anlamsal kökü ile

tarihsel gelişimi arasındaki ilişki hakkında fikir sahibi olunabilir. “拊離” sözcüğünün bir ölçüye kadar daha küçük yapı birimlerine ayrılması aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. “拊離” Sözcüğünün Bazı Alt Birimlerine Ayrılması

Yukarıdaki tabloda “拊離” sözcüğünü oluşturan ve anlamsal açıdan bazı ilgi çekici hususlar sunan alt birimlerin etimolojisi ve semantiği şu şekilde incelenebilir:

Tablo 3. “拊離” Sözcüğünün Çince Etimolojisi ve Semantiği Açısından İncelenmesi

1. 拊離	:	/fū-lí/ İki karakter birlikte kullanıldığında bu sözcüğün Çince kökenli olmayan ve Çince her hangi bir müstakil anlamı bulunmayan bir sözcük olduğu görülmektedir. Bu karakterler, büyük oranda ses değerinden yararlanmak için özellikle kullanılmıştır.
1.2.1. 离	:	/lí/ Başu üstte, kuyruğu altta olan bir tür hayvanı simgeleyen piktogram kökenli bir karakterdir. Bu anlam özelliği ile kurdu andırmaktadır.
1.2.1.1. 凶	:	/xiōng/ Çeşitli anlamlarının yanında “uğursuzluk, kötü şans, kötü alamet, mahsulün azlığından dolayı kıtlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu karakter, Xiong-nu’ları tanımlayan “匈奴” adının içinde de geçmektedir.
1.2.1.2. 内	:	/róu/ Özellikle tehlikeli ve korkunç olarak nitelendirilen hayvanların yerde bıraktığı ayak izini simgeleyen bir karakterdir.
1.2.2. 隹	:	/zhuī/ “Serçe” anlamı ile ortaya çıkan ancak sonradan “büyük veya yaşlı kuş” gibi farklı anlamları da karşılayan bir karakterdir. Wu-sun’ların “karga” ile simgelenen bir topluluk oluşuna dikkat çekiyor olabilir.
1.2.2.1. 亻	:	/rén/ Kişi, insan.

1.2.2.2. 主	: /zhǔ/ “Hükümdar, yüce insan, ev sahibi” gibi anlamlara sahip bir karakterdir. Bir hükümdara verilen bu isimde böyle bir karakterin kullanılması, doğal karşılanabilir.
------------	--

“拊離” sözcüğünü oluşturan bazı alt birimlere bakılacak olunursa okuyucuya olumsuz anlamlara sahip bir kurdu çağrıştıracak şekilde dizayn edilmiş olduğu görülür. Bazı karakterlerin piktografik tarihsel gelişiminin de dikkate alınması, öne sürülen düşüncenin biraz daha netleşmesine yardımcı olabilir. Örneğin “離” karakterinin piktografik tarihsel gelişimi şöyledir:

Tablo 4. “離” Karakterinin Piktografik Tarihsel Gelişimi

		
Qin ve Han Dönemi Küçük Damga Yazıtı Erken Orta Çince	Liu Shu-tong Ming Dönemi Yeni Çince	Günümüz Kullanımı Modern Dönem

Söz konusu “離” karakterinin içerisinde yer alan ve bu karakterin ilk kısmını oluşturan “离” karakteri, ilk kez Qin Hanedanlığı Dönemi’nde (MÖ 221 – MÖ 206) oluşturulan bir yazı sistemini ifade eden Küçük Damga Yazıtı içerisinde kullanılmıştır. Bu piktogramda başı, kuyruğu ve ayakları ile ön cepheden betimlenen bir hayvanın tasvir edildiği görülmektedir. Diğer yandan bu hayvanın başını oluşturmak için kullanılan “囟” karakterinin, yukarıda belirtilen olumsuz anlamları karşılaması ve Xiong-nu’ları betimleyen “匈” karakterinin içerisinde de yer alması, bu karakterin yazar tarafından bilerek seçildiğini düşündürülebilir. Kaldı ki Wu-sun’lar çok uzun süre Xiong-nu’ların himayesinde kalmış önemli bir topluluk olduklarından bu iki topluluk, birbirleri ile sıkı bir ilişkiler bütününe sahip olmuştur. Yine bu karakterin içerisinde geçen bir alt birim olan ve betimlenen hayvanın ayak ve kuyruk kısmını ayrıca betimlemek için kullanılan “内” karakterinin de yukarıda belirtilen anlamı, karakterin genel kompozisyonu ile uyumlu görünmektedir. Bu sözcük Türk dilleri ile filolojik yakınlığı bulunan Korecenin Çin karakterleri ile yazıldığı Hanja alfabesinde /ri/ olarak okunmaktadır ve “kutsal” anlamına gelmektedir. Korecede özellikle bozkurda verilen adlardan biri de “iri (Kor. 이리)” adıdır. Bu durum genel anlamda Altay dillerinin ortak kökenine işaret etmekle beraber özel alanda “böri” sözcüğünün karanlıkta kalmış etimolojik yapısına da işaret ediyor olabilir.

“離” karakterinin ikinci önemli kısmını oluşturan “隹” karakterinin de oldukça dikkatli bir şekilde seçildiği düşünülmektedir. Bu karakter eğer doğrudan alınırsa karakter, başlangıçta bir serçeyi veya serçeye benzeyen kuşları betimlemekle beraber sonradan “büyük ve yaşlı bir kuş” anlamını da kazanmıştır. “隹” karakterinin piktografik tarihsel gelişimi şöyledir:

Tablo 5. “隹” Karakterinin Piktografik Tarihsel Gelişimi

				
Shang Dönemi Kemik Falı Yazıtı Eski Çince	Zhou Dönemi Bronz Yazıtı Eski Çince	Qin ve Han Dönemi Küçük Damga Yazıtı Erken Orta Çince	Ming Dönemi Liu Shu-tong Yeni Çince	Günümüz Modern Dönem

Bu karakter eğer kendini oluşturan “亻” ve “主” gibi alt birimlerine ayrılırsa sırasıyla “insan” ve “hükümdar” anlamlarını karşılamaktadır. Sonuçta da “kuş (?) insanların [insan] hükümdarı” gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. İleride değinileceği üzere Wu-sun’lar ile karga motifi arasında derin bir ilişki bulunmaktadır. Hatta Wu-sun’ları tarif eden “烏孫 (Wū-sūn)” sözcüğünün ilk karakteri doğrudan “karga” anlamına gelmektedir. Bu nedenle “yaşlı ve büyük kuş” anlamını veren karakteri kullanmalarının sebebi karga motifi olabilir.

Yapısal incelemenin yanı sıra tarihsel incelemeler de yine bir fikir verebilir. “Böri” sözcüğünün kayıtlara geçtiği ilk noktanın Wu-sun’lar sayesinde oluştuğu düşünülmektedir ancak Wu-sun’lardan bahseden Han-shu’nun “Batı Bölgeleri Monografisi” adlı 96. bölümü; Wu-sun’ların siyasi tarihinden, siyasi ve askeri örgütlenmesinden, kullandıkları ünvanlardan görece detaylı bir şekilde bahsetmekte olup ünvanlar arasında “böri” sözcüğü sayılmamıştır. Bu ünvanın Wu-sun’ların tarihinde müstesna bir örnek olarak kaldığı görülmektedir. Yine Han-shu’dan edinilen bilgiler, bu sözcüğün bir dış etkilenme sonucunda Wu-sun’lara geçtiğini düşündürmektedir. Wu-sun’ların MÖ 1. yüzyılın ortalarında yaşadığı taht kavgasının ardından Wu-sun’lar, MÖ 53 yılında Büyük Kun-mo Wu-sun’ları ve Küçük Kun-mo Wu-sun’ları şeklinde ikiye ayrılmıştır. Büyük Kun-mo Wu-sun’ları, Çinli prenses Liu Jie-you’nun (Çin. 劉解憂, Liú Jiě-yōu) soyundan, Küçük Kun-mo Wu-sun’ları ise adı bilinmeyen bir Xiong-nu’lu prensesin soyundan gelmektedir. İşte adını veya ünvanını incelemekte olduğumuz Wu-sun Hükümdarı Fu-li de bu Küçük Kun-mo Wu-sun’larının ikinci hükümdarı olup onun bir yanı Xiong-nu’lara dayanmaktadır. Küçük Kun-mo Wu-sun’ları, aynı zamanda Xiong-nu’ların hâkimiyetini daha çok hissedenden taraf olmuştur. Bu noktada Küçük Kun-mo Wu-sun’larının bu sözcüğü, o dönemlerde hem soy hem siyasi bakımdan Xiong-nu’ların etkisi neticesinde Xiong-nu’lardan bir ünvan olarak ödünçlediği düşünülebilir. Daha sonra Xiong-nu’lar veya Wu-sun’lar ile etkileşime geçen Çinliler, bu sözcüğü ya doğrudan ya da Wu-sun’lar aracılığı ile Xiong-nu dilinden alıp ses benzetimi yoluyla kayda geçirmiş olmalıdır. Bilindiği üzere bozkıra hakim olan Türk siyasi-askeri düzeninde devletin batı kanadını yöneten kişilere “böri” ünvanı verilmiştir (Çoban, 2023: 249-265). Xiong-nu batı kanadını oluşturan Wu-sun’ların hükümdarına böylesi bir ünvan da verilmiş olabilir. Kaldı ki Çin kaynakları Wu-sun’ları, Xiong-nu’ların sağ kolu (batı bölgesi koruyucusu) olarak nitelendirmiştir.

Buradan anlaşılmaktadır ki “拊離” sözcüğünü eserinde kullanan kişi; bu sözcüğü sadece duyduğu gibi yazıya geçirmiş değildi, aynı zamanda sözcüğün ne anlama geldiğini de bilmekteydi. Ayrıca yazarın -kendini açıkça hissettiren- derin dil bilgisi ile sözcüğü anlamsal olarak da eserine yansıtmıştır. Böylelikle “拊離” sözcüğünün “böri”

anlamına geldiğine dair elimizde önemli kanıtlar toplanmış bulunmaktadır. Bu konuda ayrıca dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise bu sözcüğün Xiong-nu dilinden Çinceye nasıl bir yolu takip ederek geçtiğinin tespit edilmesi gerektiğidir. Böylece hem Xiong-nu diline dair bir sözcüğün rekonstrüksiyonu yapılarak kayda geçirilmiş ilk Türkçe sözcüklerden biri incelenebilir hem Xiong-nu dili ile Türkçe arasın bir ilgi kurulabilir hem de bu sözcüğün semantiği incelenerek kültürel yapıya etkisi ortaya çıkarılabilir. Böylece Türk kültür tarihi ve Türk dil tarihi açısından önemli sonuçlara ulaşma fırsatı elde edilebilir.

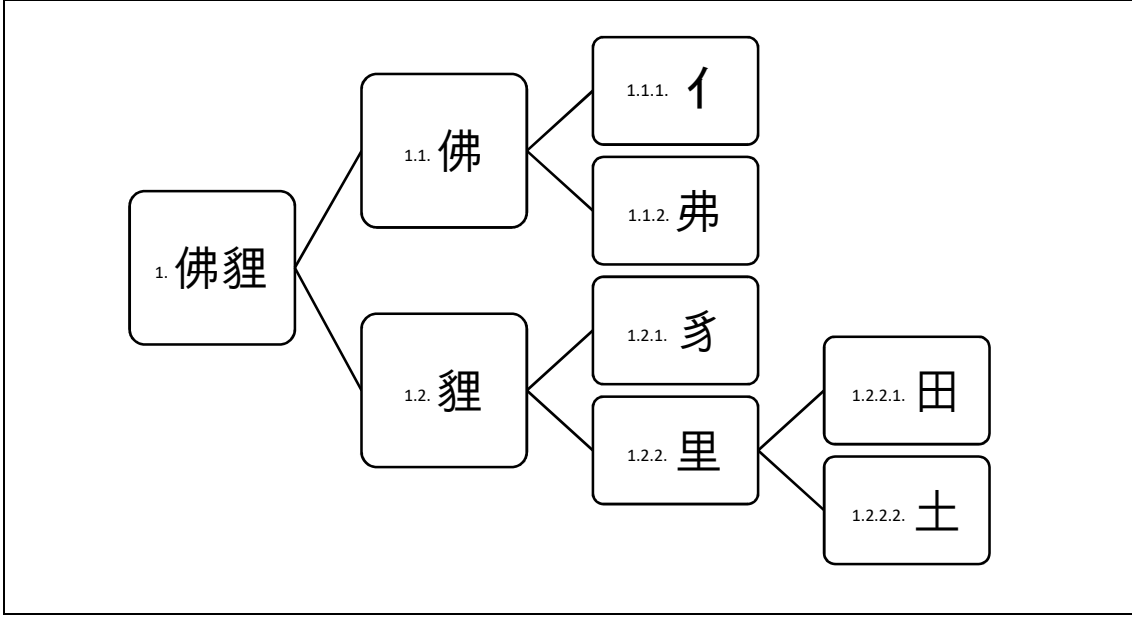
Ulaşılan bu sonucu daha net bir hale getirmek için “böri” anlamına gelebilecek diğer sözcüklerin de detaylıca incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda bir sonraki kayda ise Tabgaçlar olarak da bilinen Kuzey Wei Hanedanlığı’nın üçüncü hükümdarı olan ve MS 408 ile MS 452 yılları arasında yaşamış olan Tai Wu-di’nin Çince kökenli olmayan kişisel adında veya ünvanında rastlanılır: MS 487 yılında tamamlandığı düşünülen Song-shu adlı kitabın 95. cildinde Tai Wu-di’nin hükümdarlık isminin yanı sıra “佛狸 (Fú-lí)” adıyla da anıldığı görülmektedir. Bu sözcüğün de “böri” sözcüğünün Çinceye geçen biçimlerinden biri olduğu düşünülmektedir. Bu çıkarımdan emin olmak adına MS 487 yılında kayda geçirilen “佛狸” sözcüğünün Çince içerisinde dönemlere göre okunuş biçimlerini incelemek yerinde olacaktır:

Tablo 6. “佛狸” Sözcüğünün Çincenin Dönemlerine Göre Rekonstrüktif Okunuş Şekilleri

Sözcük	Eski Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Pulleyblank)	Mandarin Refleksiyle Okunuşu
佛	/*buid/	/biu ⁷ /	/bu ⁷ /	/fú/
狸	/*p·ru/	/li/	/li/	/lí/
佛狸	/*buid- [*] p·ru/	/biu ⁷ -li/	/bu ⁷ -lí/	/fú-lí/

İncelenen bu sözcükte, /b/ sesinin varlığı daha net bir şekilde görülmekle birlikte “böri” sözcüğünün MÖ 111 yılında Han-shu içerisinde geçen şekline kıyasla ses değeri olarak temelde aynı kaldığı söylenebilir. Diğer yandan şekilsel gösterimi ise bir hayli değişmiş görünmektedir. Bu sözcüğün yazılması için kullanılan karakterlerin analizi, daha önce görüldüğü üzere bizlere farklı kapılar açabilmektedir. Bu doğrultuda “佛狸” sözcüğünün alt birimlere ayrılarak incelenmesi doğru olacaktır:

Tablo 7. “佛狸” Sözcüğünün Bazı Alt Birimlerine Ayrılması

Yukarıdaki tabloda “佛狸” sözcüğünü oluşturan alt birimler, anlamsal açıdan bazı ilgi çekici hususlar sunmaktadır. Asıl sözcüğü oluşturan bazı alt birimlerin Çincenin etimolojisi ve semantiği açısından incelenmesi şu şekildedir:

Tablo 8. “佛狸” Sözcüğünün Çince Etimolojisi ve Semantiği Açısından İncelenmesi

1. 佛狸	:	/fú-lí/ İki karakter birlikte kullanıldığında bu sözcüğün Çince kökenli olmayan ve Çince her hangi bir anlamı bulunmayan bir sözcük olduğu görülmektedir. Karakterlerin büyük oranda ses değerinden yararlanılmıştır.
1.2. 狸	:	/lí/ Başta rakun köpeği (<i>Lat. Nyctereutes viverrinus</i>) olmak üzere çeşitli küçük boyutlu etçil hayvanları niteleyen genel bir sözcüktür. Bazı mitolojik kaynaklarda ise aynı nitelikler çerçevesinde efsanevi canavarları betimlemek için de kullanılmıştır.
1.2.1. 豸	:	/zhì/ Uzun omurlu, dört ayaklı, kuyruklu, dişleri ile ön plana çıkan ve köpeğimsi olduğu düşünülen bir tür belirsiz mitolojik yırtıcı hayvanı betimleyen bir karakterdir. Zaman zaman “böcek” anlamıyla da kullanılmış olması Oğuz Türkçesinde “böri” sözcüğünün terk edilip yerine kullanılan “kurt” sözcüğüne atıf yapıyor olabileceği akıllara gelmekteyse de bu bağlantıyı destekleyecek ve ortaya çıkaracak başka bir bulguya rastlanmamıştır.
1.2.2.1. 田	:	/tián/ “Tarla, arazi” anlamına gelmekle birlikte günümüzde artık kullanılmayan “avlanmak” [†] anlamına da sahiptir.

“佛狸” sözcüğünün ilk kısmını oluşturan “佛” karakterinin Çince etimolojisi düşünüldüğünde sözcüğün köken olarak Çince değil, Sanskritçe olduğu ve Çinceye Soğdca aracılığıyla geçtiği düşünülmektedir (Ji, 1998). Bu sözcüğün etimolojik kökü Sanskritçe “बुद्ध/buddh” sözcüğüne dayanmakta olup “aydınlanmış, uyanmış” anlamlarını

karşılmaktadır. Budizm inancının kurucusu Buda'nın adının Çince etimolojik kökü de bu sözcüğe dayanmaktadır ve adı, sözü geçen Sanskritçe sözcük ile ifade edilmektedir. Bu sözcük Çince'de /bó/ gibi bir okunuşa sahiptir. “Böri” sözcüğünün ilk hecesini karşılması için kullanılan “佛” karakterinin sözcüğün hem anlamsal karşılığını hem de ses benzerliğini yansıttığı anlaşılmaktadır. Çünkü Tai Wu-di, kendisi için genellikle olumsuz anlamda da olsa tarih içerisinde Budizm'in Çin'deki önemli siyasi figürlerinden biri olmuş, sonraki dönemlerde Budizm'in Çin'de Tabgaçlar sayesinde hızlı ve güçlü bir şekilde yayıldığı bilindiğinden Tai Wu-di yine de yüceltilmiştir. “佛” karakterinin anlamsal açıdan bu nedenle seçildiği düşünülebilir.

“佛狸” sözcüğünü oluşturan alt birimlerin bir diğerine geçilecek olunursa tıpkı ilk örnekte olduğu gibi bu sözcüğün de ikinci kısmının, okuyucuya yine olumsuz anlamlara sahip bir kurt düşüncesini çağrıştıracak şekilde dizayn edildiği görülmektedir. “狸” karakteri, Çince kökenli olup başta köpekgiller familyasındaki hayvanlar olmak üzere küçük boyutlu yırtıcı hayvanları belirtmek için kullanılmıştır. “狸” karakteri, alt birimlerine ayrıldığında “豸” ve “里” gösterimleri elde edilir. Özellikle “狸” karakterinin ilk kısmı olan “豸” karakteri incelendiği zaman sözcüğün uzun omurlu, dört ayaklı, kuyruklu, dişleri ile ön plana çıkan ve köpeksi olduğu düşünülen bir tür belirsiz mitolojik hayvanının betimlemesi için kullanılan bir ifade olduğu anlaşılmaktadır.

Bu hususta, sözcüğe dair öne sürülen fikirlerin daha açık hale gelmesi için bazı karakterlerin piktografik tarihsel gelişiminin dikkate alınması gerekmektedir. Örneğin “豸” karakterinin piktografik tarihsel gelişimi şöyledir:

Tablo 9. “豸” Karakterinin Piktografik Tarihsel Gelişimi

					
Shang Dönemi Kemik Falı Yazıtı Eski Çince	Zhou Dönemi Bronz Yazıtı Eski Çince	Savaşan Devletler Dönemi Bambu ve Ahşap Yazıtı Geç Eski Çince	Qin ve Han Dönemi Küçük Damga Yazıtı Erken Orta Çince	Ming Dönemi Liu Shu-tong Yeni Çince	Günümüz Modern Dönem

İncelenen “豸” karakterinin, kullanıldığı sözcüklere ses değerinden çok anlam özelliği verdiği görülebilir. “豸” karakteri ile “köpek” anlamına gelen “犬 (quǎn)” karakterinin sol radikal formu olan “犛 (quǎn)” karakteri eşanlamlıdır. “Tilki” anlamına gelen “狐 (hú)” karakteri ile “kurt” anlamına gelen “狼 (láng)” gibi karakterlerde de “犛” karakterinin kullanımı bulunmaktadır. Bu örneklerde görülebileceği üzere “犛” karakteri, genel olarak barındırdığı ses özelliğinden ziyade ifade ettiği canlının anlamsal özelliğine katkıda bulunur niteliktedir. Aynı şekilde “豸” karakteri, “狸” sözcüğünün ses değerinin sınırlı bir kısmına katkıda bulunmuşsa da üstlendiği görev büyük oranda anlam özelliği ile ilgilidir. Bu durum “豸” karakterinin eklendiği diğer sözcüklerde de gözlemlenebilmekte

olup bu konu hakkında hem “豸” karakteri hem de “犴” karakteri konusunda verilebilecek örnekler çoğaltılabilir durumdadır.

“狸” karakterinin ikinci kısmını oluşturan “里” karakteri ise birinci kısmın aksine içinde bulunduğu sözcüğe anlamdan ziyade sözcüğün asıl ses değeri olan /li/ ses değerini vermektedir. Bu sözcük “yaklaşık 500 metreden oluşan bir tür uzunluk birimi; kırsal alan, köy” gibi anlamlar için kullanılan bir ifadedir ancak bu karakter de alt birimlerine ayrıldığı zaman içerisinde “tarla, arazi; avlanmak[†]” anlamlarına gelen “田” karakterinin kullanıldığı görülmektedir.

Bu bağlam içerisinde iki düşünce ortaya çıkmaktadır. İlk düşünce, “狸” sözcüğü, bir tür “bozkır kurdu, kır kurdu” gibi belirli bir hayvanı belirtiyor veya “toprak renklerine sahip bir tür kurt” gibi genel bir anlamı kastediyor olabilir. İkinci düşünce ise “豸” ve “里” karakterlerinin anlam ve ses değerleri birlikte düşünülerek “böri” sözcüğündeki /ri/ sesine benzetim yapılmış olunabilir. “狸” karakterinin Çince içindeki sınırlı kullanımı, ilk kez Qin ve Han Hanedanlığı Dönemi’nin dâhil olduğu Erken Orta Çince kullanılmış ve sonraki dönemlerde pek tercih edilen bir kullanıma sahip olmaması; yer yer mitolojik anlamlar barındırması gibi hususlar birlikte düşünüldüğünde Çince /li/ sesinin “böri” sözcüğü içerisinde yer alan /ri/ sesinin Çincedeki yansıması olduğu ve Çinlilerin hem ses hem de anlamsal olarak bu sözcüğe has bir karakter geliştirdiği de ayrıca düşünülebilir.

Yapısal incelemenin yanı sıra sözcüğe dair tarihsel inceleme de yapılacak olunursa Tai Wu-di’nin bağlı olduğu Tabgaç topluluğu Çinli bir topluluk olmayıp Türk, Moğol (Xian-bei) veya Türk-Moğol karışık kökenli; eski dönemlerinde bozkır medeniyetine sahip bir topluluktu. Tabgaçlar, Xiong-nu’ların soyundan gelen ve Xiong-nu’ların tarih sahnesinden çekilmeleri ile beraber Çin kaynaklarınca Beş Barbar On Altı Krallık Dönemi (MS 304 – MS 439) olarak adlandırılan dönemde, Xiong-nu ardıllarından biri olarak MS 310 yılında Dai Devleti’ni kurmuşlardır. Siyasi ve askeri güç elde etmeleri sonucunda MS 386 yılında da Kuzey Wei Hanedanlığı’nı kurarak Çin’in kuzey kısmına hâkim olmuşlardır. Bu nedenle “böri” adının kökenleri yine Xiong-nu’ları işaret etmektedir.

“佛狸” sözcüğü genel olarak değerlendirilecek olunursa bu sözcüğü yazısında kullanan kişinin; sözcüğü sadece duyduğu gibi yazıya geçirmedeği, aynı zamanda sözcüğün ne anlama geldiğini ve ne ifade ettiğini bildiği ve yazarın karakter seçimlerini sözcüğün ifade ettiği anlama göre dizayn ettiği görülmektedir.

İncelemeye konu edilecek ve kronolojik olarak üçüncü sırada bulunan bir diğer ada, MS 636 yılında tamamlanan Zhou-shu adlı tarihin “Türkler” adlı 50. bölümünde rastlanmaktadır: 步離 (Bù-lí). Bu sözcüğü diğerlerinden ayıran en önemli özelliği, tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde Türk kaynaklarından elde edilerek kayıtlara geçirilen bir sözcük olmasıdır. Ünvan olarak kullanılan bu ad, Bumin Kağan’ın 6. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış oğullarından biri olduğu anlaşılan bir kişi için “Böri Kağan” öbeğini karşılayacak şekilde “步離可汗 (Bù-lí Kè-hán)” şeklinde kullanılmıştır. Bu kişi, kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda Göktürkler içinde bu ünvana sahip olan ilk kişi olmuştur ve ondan sonra birçok kişi de bu ünvanın kullanımını devam ettirmiştir. Çin kaynakları bütünsel olarak yorumlanırsa anlaşılmaktadır ki bu sözcüğün bir ünvan olarak oldukça eskiye dayanan bir bozkır geleneğini temsil ettiği söylenebilir.

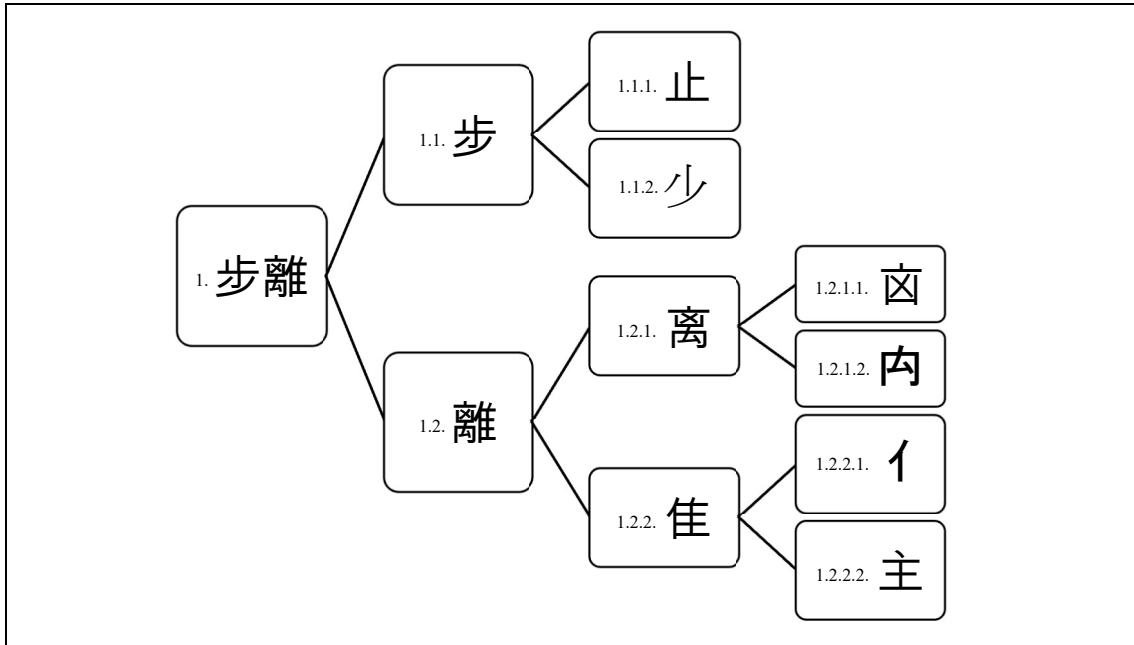
Çok büyük bir ihtimalle bizzat Göktürklerden duyularak yazıya geçirilen ve Bumin Kağan'ın oğlunun ünvanı olan “步離 (Bù-lí)” ve Göktürklerin muhafız birliğinin adı olan “附離 (Fù-lí)” sözcüklerinin de incelenmesi, ileri sürülen tezi daha net ve tutarlı bir hale getirecek ve Türkçeden Çinceye geçtiği bilinen bir sözcük ile karşılaştırma sunması açısından fayda sağlayacaktır. Bumin Kağan'ın oğlunun ünvanı olan ve MS 636 yılında kayda geçirilen “步離” sözcüğünün dönemlere göre okunuş biçimleri incelenirse şöyle bir sonuç elde edilmektedir:

Tablo 10. “步離” Sözcüğünün Çincenin Dönemlerine Göre Rekonstrüktif Okunuş Şekilleri

Sözcük	Eski Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Pulleyblank)	Mandarin Refleksiyle Okunuşu
步	/*ba:s/	/buo ^H /	/bo ^H /	/bù/
離	/*rel/	/liE/	/liǎ/	/lí/
步離	/*ba:s-*rel/	/ buo ^H -liE/	/ bo ^H -liǎ/	/bú-lí/

Bu sözcüğünde de alt birimlerine ayrılarak incelenmesi ve ardından piktografik tarihsel gelişimine değinilmesi öncekilerde olduğu gibi önemli ipuçları sunabilir. “步離” bir ölçüye kadar daha küçük yapı birimleri ayrılması aşağıdaki gibidir:

Tablo 11. “步離” Sözcüğünün Bazı Alt Birimlerine Ayrılması

Bu sözcüğün ikinci hecesi, mevzubahis ettiğimiz ilk sözcükle beraber daha önce incelendiğinden birinci heceye odaklanılırsa “步” karakterini oluşturan alt birimlerin bazıları anlamsal açıdan bazı ilgi çekici hususlar sunmaktadır. Asıl sözcüğü oluşturan bazı alt birimlerin Çincenin etimolojisi ve semantiği açısından şu şekilde incelenebilir:

Tablo 12. “步離” Sözcüğünün Çince Etimolojisi ve Semantiği Açısından İncelenmesi

1.1. 步	: /bù/ “Ayak, yürümek, ayak izi” gibi anlamları karşılamaktadır.
1.1.1. 止	: /zhǐ/ Başlangıçta “ayak [†] ” anlamına gelen ancak sonradan “durdurmak, bitirmek, sona erdirmek” gibi anlamları karşılayan bir anlama evrilmiştir.
1.1.2. 少	: /tào/ “Üzerine basmak” anlamını karşılayan bir radikaldir.

“步” karakterinin pek de geniş olmayan piktografik tarihsel gelişimi şöyledir:

Tablo 13. “步” Karakterinin Piktografik Tarihsel Gelişimi

	
Zhou Dönemi Bronz Yazıt Eski Çince	Günümüz Kullanımı Modern Dönem

Ancak “步” karakterini oluşturan alt birimlerden biri olan “止” karakterine yoğunlaşırsa yine ilgili bir anlam edilebileceği görüşündeyiz. “止” karakterinin görece daha geniş olan piktografik tarihsel gelişimi şöyledir:

Tablo 14. “止” Karakterinin Piktografik Tarihsel Gelişimi

			
Shang Dönemi Bronz Yazıtlar Eski Çince	Shang Dönemi Kemik Falı Yazıtı Eski Çince	Zhou Dönemi Bronz Yazıt Eski Çince	Savaşan Devletler Dönemi Bambu ve Ahşap Yazıtı Form 1 Geç Eski Çince
			
Savaşan Devletler Dönemi Bambu ve Ahşap Yazıtı Form 2 Geç Eski Çince	Qin ve Han Dönemi Küçük Damga Yazıtı Erken Orta Çince	Ming Dönemi Liu Shu-tong Yeni Çince	Günümüz Modern Dönem

İlk sözcük olan “拏離” sözcüğü incelenirken bu sözcüğün ikinci karakterinin “başı üstte, kuyruğu altta olan ve olumsuz bir niteliğe sahip bir tür yırtıcı hayvanı” simgelediği ifade edilmişti. Ayrıca “離” karakterinin alt birimlerinden biri olan “內” karakterinin “özellikle tehlikeli ve korkunç olarak nitelendirilen hayvanların yerde bıraktığı ayak izini” simgeleyen bir karakter olduğu da ifade edilmişti. “步離” sözcüğünün ikinci kısmında da aynı anlam geçerli olmakla beraber “內” karakterinin anlam özelliklerine “步” ve “止” karakterlerinde de rastlanmaktadır. Anlamsal olarak “步離” sözcüğünün “gezen ve hareket halinde olan; başı üstte, kuyruğu altta olan ve olumsuz bir niteliğe sahip bir tür yırtıcı ve tehlikeli bir hayvanı” simgelediği düşünülebilir. Göktürkler gibi kendilerini açık bir şekilde kurt ile özdeşleştiren ve bozkırlarda konar-göçer bir yaşam tarzını devam ettiren bir topluluk için böyle bir anlamlandırma ve simgeleme olağan kabul edilebilir.

Yine Zhou-shu'nun “Türkler” adlı 50. bölümünde önceki sözcük ile birlikte geçen ama bu sefer bir ünvan olarak kullanılmanın dışında, Göktürk kağanının özel muhafız birliğinin de “Böri (拏離, Fù-lí)” adıyla anıldığı görülmektedir. Göktürklerin muhafız birliğini tanımlayan ve yine MS 636 yılında kayda geçirilen “拏離” sözcüğünün dönemlere göre okunuş şekilleri şöyledir:

Tablo 15. “拏離” Sözcüğünün Çincenin Dönemlerine Göre Rekonstrüktif Okunuş Şekilleri

Sözcük	Eski Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Zheng-zhang)	Orta Çince (Pulleyblank)	Mandarin Refleksiyle Okunuşu
拏	/*bos/	/bio ^H /	/buə ^H /	/fù/
離	/*rel/	/liE/	/liə/	/lí/
拏離	/*ba:s-*rel/	/ buo ^H -liE/	/ bə ^H -liə/	/bú-lí/

Göktürk kağanının muhafız birliğini ifade eden “拏離” sözcüğünün oluşturulmasında kullanılan “拏” karakteri, “bağlı olmak, yakın olmak, çevrelemek, güvenmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bu açıdan herhangi bir alt anlamının bulunmadığını düşündüğümüz bu sözcük için doğrudan ses değerini yansıtmasının yanı sıra bu sözcüğün ifade ettiği anlamsal değerden de yararlandığı görülmektedir. “拏” karakteri, sözcüğün ikinci karakteri olan “離” karakteri ile birlikte düşünüldüğünde “拏離” sözcüğünün sadece görüntü değeri olarak “bağlı olan, yakın olan, çevreleyen ve güven veren; başı üstte, kuyruğu altta olan ve olumsuz bir niteliğe sahip bir tür yırtıcı ve tehlikeli bir hayvanı” simgelediği düşünülebilir. Bu da doğal olarak kendini “böri” olarak adlandıran bir grup için oldukça anlamlı bir çıkarım olacaktır.

Yukarıda dönemlere göre okunuş biçimleri verilen dört sözcüğün ilk karakterlerinin değişken olmakla beraber ikinci sözcük (佛狸) hariç diğer üç sözcüğün (拏離, 步離, 拏離) ikinci karakterlerinin (離) aynı olması, aynı sözcüğe ve yazım geleneğine işaret ettiği gayet makul bir şekilde düşünülebilir. Ayrıca kayıtlara yansıyan “böri” sözcüğünün aradan geçen yüzyıllara rağmen büyük oranda aynı kaldığı söylenebilir ki bu durum, günümüze kadarki süreç içerisinde de pek bir değişkenlik göstermediğinden Türk dil tarihi için çok şaşırtıcı değildir. Çince yazımın değişimi

ise pek çok kesin olmayan sebebe bağlanabilir: Sözcüğü duyan müellifin sözcüğü Çinceye aktarım biçimi, müellifin lehçesi veya şivesi, müellifin en yakın sesi veren Çince karakter tercihi veya bilgisi, değişen Çin hanedanlıkları ile beraber gelişen dil farklılıkları bu konuda etkili olmuş olabilir. İncelenen ilk sözcüğün yazıya geçirildiği tarih (MS 111) ile son sözcüğün yazıya geçirildiği tarih arasında (MS 636), 525 yıl gibi büyük bir zaman dilimi geçtiği düşünüldüğünde bu farklılığın, aynı şive veya lehçe bile olsa Çincenin değişen yapısından da kaynaklandığı söylenebilir. Sözcük dil içerisinde zamanla değişime uğramış olabilir; müellif bu sözcüğü farklı lehçe ve şive, hatta Türkçeden başka bir dil kullanan birinden duymuş olabilir. Bu noktada Çince kaynaklarda yazıya geçirilen sözcüklerin temel ses farkının ilk hecede olduğu görülmektedir. İlk sözcükte kendini görece daha çok hissettiren /p/ sesi; bugün “böri” sözcüğünü kullanan Çuvaşça ve Hakasça gibi tarih içerisinde kökü daha eskiye dayanan Türk dillerinde sözcük başında /b/ sesi yerine /p/ sesinin kullanıldığı da görülebilir. Buradan hareketle Türkçeden Çinceye geçen “böri” sözcüğünün, /p/ sesini kullanan Türk bir lehçesinden geçmiş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Fonetik ilişkilendirmelerin dışında bu sözcüklerin; “böri” sözcüğünü karşıladığını düşünmemizi sağlayan önemli açıklamalı metin kaynakları da bulunmaktadır. Biri MS 636 yılında tamamlanan Zhou-shu’da, diğeri MS 801 yılında tamamlanan Tong-dian’de geçen iki açıklama bulunmaktadır. Zhou-shu’nun “Türkler” adlı 50. bölümünde “[Göktürkler] sancaklarının üst kısmına, altından [yapılmış bir] kurt başı takarlar. Hükümdar muhafız bölüğüne ‘fu-li’ derler ki Çince anlamı ‘kurt’ demektir.” şeklinde yer alan ve hükümdarın muhafız birliğini açıklayan bu ifade, oldukça açık bir kanıt sunmaktadır. Diğer yandan Tong-dian’in “Kuzey Kavimleri” başlıklı 197. bölümünde yer alan “(...) Bu memur, kağanın özel işleriyle uğraşıyordu ki [bu kişi tarafından] bazen fu-lin makamı oluşturuluyordu, ‘fu-lin’ [sözcüğü] ‘kurt’ anlamına gelen gelmektedir.” şeklinde hükümdarın muhafız birliğinden bahseden bu metin de söz konusu tezimizi yine destekler niteliktedir.

Sonuç olarak “böri” sözcüğüne tarihsel olarak ilk kez MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında rastlanmakla beraber bu sözcük, paleografik olarak ilk kez MS 111 yılında yazıya geçirilmiş bir sözcüktür. Bu açıdan bilinen en eski Türkçe sözcüklerden biri konumunda olmasının yanı sıra Xiong-nu’lar ve Göktürkler arasında da linguistik bir köprü kurmakta ve iki topluluk arasında linguistik bir kanıt oluşturması açısından önem arz etmektedir. Bu sözcüğün sonraki farklı dönemlerde ve bölgelerde kaleme alınan tarihi eserler içerisinde temel ses değerlerini ve anlamını koruyarak “步利 (bù-lì), 屋利 (wū-lì), 步雖 (bù-suī), 附鄰 (fù-lín)” gibi şekillerde de yazıldığı görülmektedir. İncelenen sözcüklerdeki ses olayları, metin açıklamaları ve tarihsel bağlamları dikkate alınınca tüm bu sözcüklerin Türkçede yer alan “böri” sözcüğünü ifade ettiği görülebilir.

“Böri” sözcüğünün Türkçenin yazılı kaynaklara dayanan ilk dönemlerinden beri kullanıldığı, yukarıda yapılan tespitler dolayısıyla açıkça bilinen bir gerçeğe dönüşmüştür ancak bu sözcüğün etimolojik olarak Türkçe mi yoksa Türkçeye başka bir dilden mi geçtiği henüz açıklığa kavuşmuş bir konu değildir. Bunun için önce “böri” sözcüğünün Türk dili tarihi içerisindeki yerini çeşitli açılardan incelemek gerekmektedir. Bu incelemenin ilk adımı da Türkçenin ilk yazılı kaynakları olan kaya yazıtları ve anıtlar incelenmelidir.

kişi adı olması için müstesna bir örnek olması gerektiğinden bu olasılığın düşük bir ihtimal olarak kabul edilmesi gerekmektedir. İleride değinileceği üzere Türk tarihi içerisinde “böri” sözcüğü, kişi adından ziyade daha çok bir askeri-siyasi ünvan olarak kullanılmış olup bu sözcük de tamamen yalın hali ile tercih edilmiştir. “Töl” sözcüğünün Eski Türkçede ve Türkçenin birçok türünde “döl, nesil, yavru, evlat; yavrulama zamanı” gibi anlamları karşıladığı da düşünülürse “kurdun evlatları” veya “kurdun nesli” adlı bir topluluğu niteleyen bir isim olarak kullanılmış olabilir ki bu durum çok da sıra dışı bir sonuç ortaya koymaz (Caferoğlu, 1968: 249; Atalay, 1986: 645). Türk tarihi içerisinde “börü” adına sahip birçok boy bulunmaktadır.

Bunun ilk örneklerine yine Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Kaynaklarda “böri” isminin Çince söylenişi olan “fu-li” ve türevleri şeklinde geçen iki adet boy ismi mevcuttur. İlki Sui-shu’da aktarılan tarihi olaylara göre Tardu Kağan’ın art arda aldığı yenilgilerden dolayı siyasi otorite kaybetmesi nedeniyle ondan fazla Töles boyunun MS 603 yılı civarlarında ayaklanması üzerine kayıtlara giren Töles boylarından birinin “Fu-li-ju (Çin. 伏利具, Fú-li-jù)” şeklinde kaydedildiği görülmektedir (Sui-shu, 84; Bei-shi, 99; Taşağıl, 2003: 60). Diğeri ise MS 715 yılına ait olan bir kayda göre Dokuz Oğuz konfederasyonunun bir parçası olan “Fu-li-yu (Çin. 富利羽, Fú-li-yù)” boyunun başında bulunan Mo-he-tu Mo’nun Çin’e bağlılığını bildirmesi üzerine kayıtlara geçmiştir (Tang Hui-yao, 72). Chavannes, “Fu-li-yu” ile Sui-shu’da geçen “Fu-li-ju” adlarının karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir ki incelemeler neticesinde ikisinin de farklı topluluklar olduğu sonucuna varılmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 32). “Böri” adlı boyların tarihi bir iddiaya göre daha da eski çağlara dayandırılabilir: Abayev’e göre kaynaklarda “Birag” şeklinde geçen İskit boyunun adı, Türkçe “böri” sözcüğü ile aynı etimolojik köke sahiptir (1949: 592-595). Tarihteki bir diğer örneğe Kıpçaklar arasında rastlanmaktadır. Kıpçakların Moğol istilasına kadar iki güçlü ve önemli boyu bulunmaktaydı: İlbörü (veya İlbari) ve Uran. İlbörü boyu Moğol seferlerine fazla dayanamayıp zayıflayınca Harzemşah Atsız’ın MS 1130’daki seferi ile de İlbörü boyunun da dâhil olduğu Kıpçakların birliği dağılmıştır. Bu sırada İlbörü boyunun son hükümdarı Baçman da MS 1237 yılında öldürülmüştür (Ahincanov, 1995: 241; Taşağıl, 2022a: 251-252). Görüldüğü üzere bu boylar da doğrudan “böri” adını tercih etmeyip kendileri ayıran farklı bir sözcüğe ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum diğer yandan birçok “böri” adlı topluluğun olduğunu ve bu toplulukların birbirlerinden ayırt edilme ihtiyacı duyduklarını da göstermektedir. Günümüze daha yakın boylardan örnek verilecek olunursa Kırgızların “Börü” adlı bir boyunun “Kara Böri” adı verilen bir alt grubu bulunmaktadır (Karataev, 2003: 91). Hakasların “Çiti Püür (Yedi Böri)” adlı bir boyunun da “Sarı Püür (Sarı Böri)” ve “Kara Püür (Kara Böri)” adı verilen alt grupları bulunmaktadır (Butanaev, 1990: 68). Daha yakın zamanlarda ise Azerbaycan-İran sahasında Kurt Oymağı, Kurt-Beglü Oymağı, Kurt-Bece Oymağı gibi topluluklar ile Kaşkaylar arasında “Kurt” adlı bir topluluğun var olduğu bilinmektedir (Kalafat, 2007: 81). “Böri” adlı boyların Türk anlatılarında da yer aldığı olmuştur: Özbek destanı Alpamiş Destanı içerisinde, Özbeklerin “Bayböri” adlı bir boyu olduğu görülmektedir (Eunkyong ve Mamatqul, 2011: 151). Dolayısıyla başka bir ad veya sıfatla nitelendirilen “böri” adına sahip boy isimlerinin var olduğu sıkça görülen bir durumdur.

Diğer yandan Göktürklerin yönetici ailesinin Çin kaynaklarında geçen “A-shi-na (阿史那)” adının da “Soylu Kurt” anlamını karşıladığına dair güçlü iddiaların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Çoban, 2023: 216-222). Bu tür boy adlarının varlığı, kurdu totem veya benzeri bir kutsal varlık olarak benimsemiş bir topluluğun var

hissetsin? Düz bir anlam çıkarıldığı zaman bu türden bir başarısızlığın mezar taşına yazılmasının herhangi bir manası bulunmamaktadır. Burada aranması gereken başka türden dolaylı anlamlardır.

Yapısal nedenlerin yanı sıra Begre Yazıtı'nda kişinin öldürdüğü hayvan ile beraber öldüremediği hayvanları da sayması, kurdu ise astrolojik bir duruma atfen “yedi böri” şeklinde anması; bu ifadelerin düz ve sıradan bir anlamdan ziyade sembolik bir anlam taşıyor olabileceğini göstermektedir. Ayrıca çeşitli yazıtlarda adı geçirilen yedi böri, bozkurt, leopar, pars, ayı, kakım, geyik gibi hayvanların her birinin Türk mitolojisi içerisinde özel bir yerinin olması, bir tesadüften ibaret olmasa gerek. Begre Yazıtı'nda yer verilen kurt, Sibiryaya leoparı ve pars rastgele bir araya getirilmiş hayvanlar değildir. Her birinin Türk mitolojisinde birbirleri ile ilişkili kutsal ve konum olarak birbirine yakın göksel işlevleri bulunmaktadır. Bu duruma ek olarak bu hayvanların ekonomik değerlerinin yüksek olduğu da göz ardı edilmemelidir.

“Böri” sözcüğünün ünvan olarak kullanıldığı Aldı-Bel I Yazıtı'nın ilk satırında ölen kişinin adına ve ünvanına şu şekilde yer verilmiştir:

“>⊙YTT*⊗(†)TLL”

“ÇOÇI(K?) BÖRİ SAÑUN”

“[Ben] Böri [Birliği] Komutanı Çoçı[’yim].”

(Orkun, 1994: 463; Aydın, 2015: 59).

“Çoçı” olarak ele aldığımız sözcüğün yazımında kaynaklar arasında bir görüş birliği bulunmamakla beraber kişi adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Aydın, bu ifadenin günümüz Türkçesindeki karşılığını “[Ben] General Çoçı Böri[’yim].” şeklinde vermiştir (2015: 59). Bu çıkarımda iki konunun üzerinde durulması gerekmektedir: İlki, “böri” sözcüğü daha önce bahsedildiği üzere Türk tarihinde bir ünvan olarak kullanılmıştır. İkincisi ise birçok Doğu Asya topluluğunda olduğu gibi Xiong-nu’lar ve Göktürkler gibi Türk topluluklarında da ünvanlar, isimden sonra kullanılmakta olduğundan bu ifadedeki ilk sözcük kişi adı, ikinci ve üçüncü sözcük ise ünvan olmalıdır. Dolayısıyla yazıtta geçen ifadenin daha doğru halinin “[Ben] Böri [Birliği] Komutanı Çoçı[’yim].” şeklinde olması gerektiği görüşündeyiz. Sonuç olarak da Aldı-Bel I Yazıtı'nda “böri” adının bir ünvan olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir.

“Böri” sözcüğünün yine bir ünvan olarak kullanıldığı bir diğer yazıt olan ve üç tarafı yazılı olup toplam dokuz satırdan oluşan Altın-Köl I Yazıtı'nın ön yüzünün ikinci satırındaki ifade şu şekildedir:

“>hFDH-JHÛ:YHÖJLL>:TT*⊗EYH#:FHHK†:LNHYT>hFHHK†:JHYT&”

“aT aŞaR aLP: eRTiÑiZ İT UT aŞaR KÜÇ: eRTiÑiZ: İNiLiG BÖRİ: UÇA BaRS: aDıRıLMaY İTU”

“At aşan kahraman idiniz; et (?) öküz aşan güç idiniz Yavru Kurt, Uça Bars ayrılma, ey!” (Orkun, 1994: 511)

Yazıtta yer alan tamgaların tespiti ve metnin okuması konusunda Aydın'ın görüşleri, Orkun'un görüşlerinden biraz daha farklıdır:

“>hTÐHJYË:YHÐNÏ:kTÑ&YH:JHkT:LNHYT&hJHkT:JHYT&”

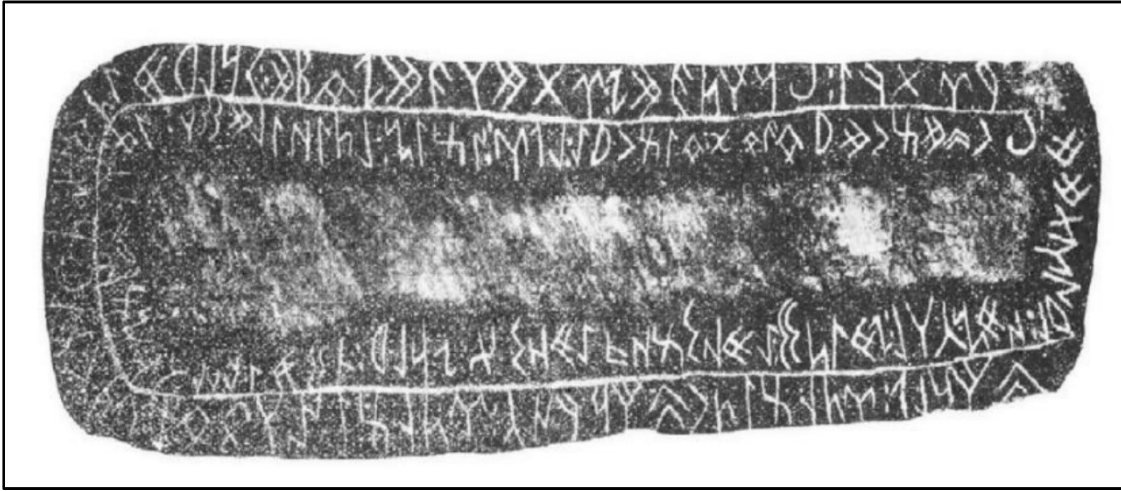
“aTSaR aLP: eRTiÑiZ E T²UTSaR KÜÇ: eRTiÑiZ E: İNiLiG BÖRT: UNA BaRS(?): aDRiLM<a> YIT²U”

“Atsanız kahraman idiniz (ve) tutsanız güç(lü) idiniz, kardeşlerim Bört (ve) Una Bars’tan ayrıldım, ne acı!”

(Aydın, 2015: 81)

İki araştırmacının eserin genel okunuşu hakkındaki görüşleri birbirinden farklıdır ancak bizlerin odak noktası “böri” sözcüğü olduğundan bu yazıtın hemen sol alt köşesinde yer alan ilgili sözcüğün “bört” değil, “böri” olarak okunması gerektiğini düşünmekteyiz ve bu noktada Orkun’un tespit ve okumasının daha geçerli olduğu görüşünderiz (2015: 81; 1994: 511). Kaldı ki “bört” şeklinde okunsa dahi bu sözcük de “kurt yavrusu” anlamına gelmektedir ve çeşitli biçimleri ile çağdaş Türk dillerinde ve Moğolcada varlığını sürdürmektedir.

Görsel 2. Altın-Köl I Yazıtı’nın (E28) Ön Yüzü (Orkun, 1994: 519)

Yazıtta biri “Böri”, diğeri “Bars” adıyla anılan iki kişiden bahsedilmektedir ancak bu sözcüklerin birer kişi adı olarak değil birer ünvan olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kişilerden “alp (kahraman)” ortak ünvanıyla, “böri (kurt)” ve “bars (pars)” özel ünvanlarıyla söz edilmiştir. Buradan anlaşılacaktır ki cesareti veya becerisi ile öne çıkan kişiler, kurda veya parsa benzetilmekteydi ve bu adlarla anılmaktaydı ya da belli askeri birliklerin başında olanlara bu ünvanlar verilmekteydi.

“Böri” sözcüğünü içeren bir diğeri yazıt olan Uybat VI Yazıtı’nın beşinci satırında yer alan “böri” sözcüğü, metinde şu şekilde yer almaktadır:

“HkTYN:YfðHJ:TN&BNY”

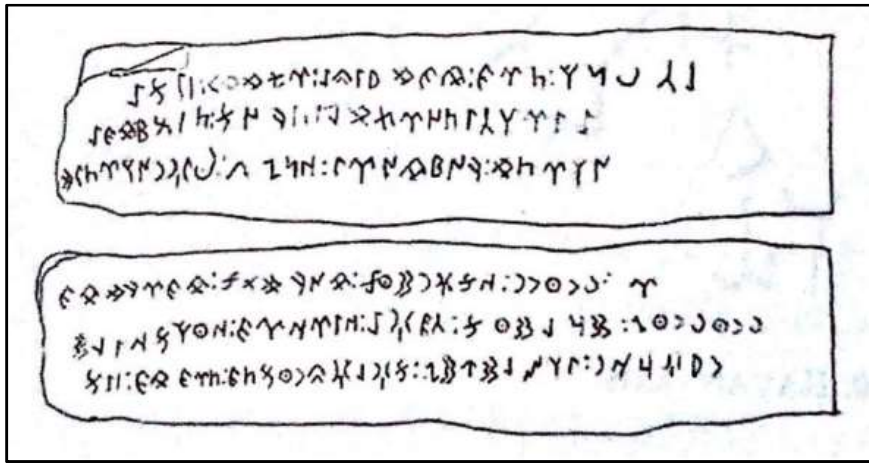
“KÖK BÖRİ: KaR<a> aS BuGU: ÖLüRTüM”

“Bozkurt, kara kakım [ve] geyik öldürdüm.” (Aydın, 2015: 153).

Uybat VI Yazıtı’nda hayvan sembolizminin yoğun olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır. Metnin üçüncü ve dördüncü satırında “Orhon yurdunu aldığınızda vahşi domuz gibiydiniz. Bars Tigrig [adlı] beyimin yaşı [ve]

kahramanlığım, ne yazık!” denilerek domuz ve pars gibi hayvanların insanlara olumlu anlamıyla yakıştırıldığı görülmektedir (Aydın, 2015: 153). Metnin altıncı satırında ise kişinin bozkurt, kara kakım ve geyik öldürdüğünden bahsedilmiştir ancak bu anlatımın sembolik bir ifade olabileceği görüşündeyiz. Benzer bir ifadeye Begre Yazıtı’nda da yer verildiğini ifade etmiştik. Bozkurt ve geyiğin Türk mitolojisinde yeri açık olsa da kakıma biraz değinmek yerinde olacaktır. Bu yazıtta geçen kakım, Türk mitolojisinde atalar ruhunu temsil etmekte olup Altay şamanlarının kıyafetlerinin (*Alt.* manyak) bir kısmında atalarının şamana yardım etmesi için beyaz kakım kürkü (*Alt.* ak as) kullanılmaktadır. Altay şamanı, bazı dualarında atalarından “beyaz kakım kürklü atalarım (*Alt.* ak as tonduu adalarım)” şeklinde bahseder (Anohin, 2006: 50). Kakımın, bu yazıtta diğer hayvanlarda olduğu gibi sembolik bir anlam ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Görsel 3. Uybat VI Yazıtı’nın (E98) Estampajı (Aydın vd., 2013: 189)

Sonuç olarak Uybat VI Yazıtı’nda kullanılan ifadeler de sembolik bir anlatıma sahip olup Altın-Köl I Yazıtı’na benzer bir anlatıma sahiptir. İki yazıtta da Türk mitolojisine dair göksel hayvan kültürüne yapılan atıflar bulunmaktadır.

Diğer Talas yazıtları gibi 8. yüzyıl içerisinde ortaya çıktığı tahmin edilen Talas VI Yazıtı’nda da “böri” sözcüğünün geçtiği bir ifadeye rastlanılır:

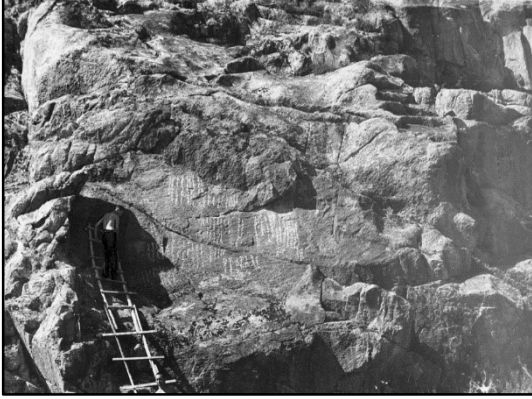
“𐰊𐰇𐰏𐰎𐰍𐰏𐰎”

“ak BÖRİ KUTİ”

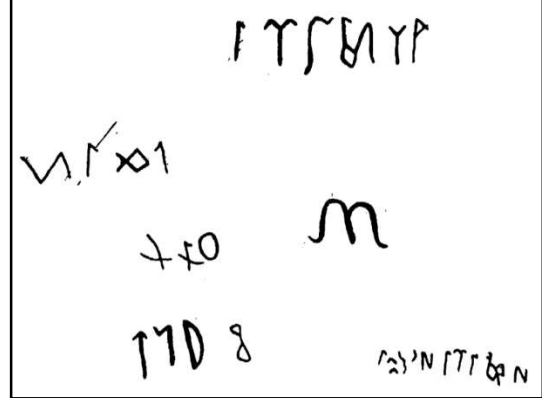
“Ak kurdun kutu.” (Alimov, 2014: 106)

Yazıtın sağ alt kısmında yer alan ve açıkça okunan “böri” sözcüğünün içerisinde yer aldığı ifade, oldukça ilgi çekicidir. Burada kurdun “ak” olarak nitelendirildiğinden ve “kut” sahibi olduğundan bahsedilmektedir.

Görsel 4. Talas VI Yazıtı'nın Bulunduğu Kaya

Görsel 5. Talas VI Yazıtı'nın Estampajı

(Alimov, 2014: 212-213)

Kutsal kabul edilen ve dini bir sembol olarak görülen ak kurt ile Türkler arasındaki ilişkiden Çin kaynaklarında da bahsedilmiştir. Guo-yu, Shi-ji ve Han-shu adlı Çin kaynaklarına göre MÖ 964 yılında kuzey seferine çıkan Zhou Hanedanı hükümdarı Zhou Mu-wang'ın, kuzeydeki topluluklarla savaşarak soyut veya somut anlamda ama kuzeyli toplulukları temsilen “dört ak kurt ve dört ak geyik” ele geçirerek ülkesine geri döndüğü kayıtlara geçmiştir. Bu durumda, aralarında yaklaşık 1600 yıl bulunan Çin kaynaklarındaki olay ile Talas VI Yazıtı'nın ortak bir yönü olarak kuzeyli göçebelerin ak kurda sembolik ve dini bir anlam yüklediği söylenebilir. Türk mitolojik sisteminde kurdun kozmolojik unsurlara bağlı olarak gök (mavi) kurt, boz kurt, ak kurt, al kurt, kara kurt gibi çeşitli renklerle tanımlanması bilinen bir durum olup ak kurt, gök unsurlarına yani saflık, temizlik ve erdeme işaret etmektedir (Çoruhlu, 1999: 148). Dolayısıyla ak kurdun diğer kurt türlerine göre daha önemli bir noktada olduğu söylenebilir. Bu yazıtı yazan kişi de kendisine yardımcı olması için ak kurt olarak adlandırılan yardımcı ruhtan yardım dilemiştir, denilebilir.

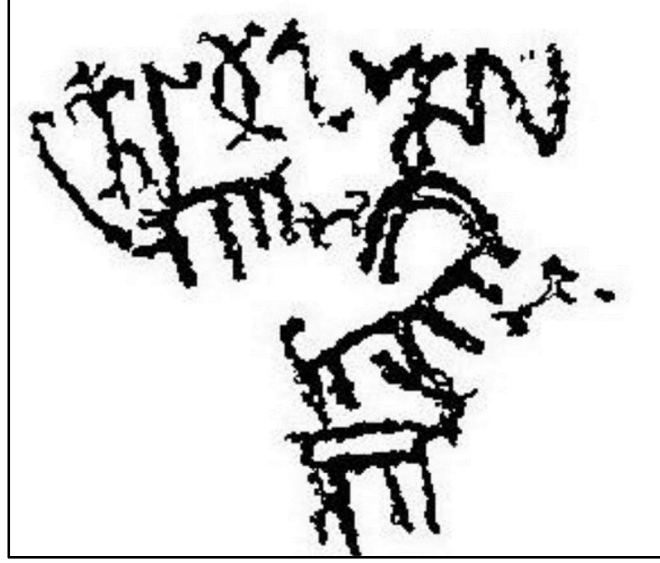
Talas VI Yazıtı'na benzeyen ama bir yönüyle ondan farklılaşan başka bir ifadeye yine başka bir Talas yazıtı olan Çaçıkey Yazıtı'nda rastlanılır. “Böri” sözcüğünün yer aldığı Çaçıkey Yazıtı'nda ilgili ifade şu şekilde geçmektedir:

“𐰽𐰺𐰸𐰺𐰽𐰺𐰽”

“KaRA BÖRİ”

“Kara Kurt” (Useev, 2009: 20; Alimov, 2014: 149-150).

Görsel 6. Çaçıkey Yazıtı'nın Estampajı

(Amanbaeva vd., 2007: 159)

Çaçıkey Yazıtı, sadece “Kara Börü” öbeğinden ibaret olup oldukça kısa bir yazıttır. “Börü” ismine eklenen sıfat incelenecek olunursa Talas Bölgesi’nde bulunan başka yazıtlarda “kara” sözcüğü ile oluşturulmuş çeşitli adlara (Kara Bars, T1/3; Kara Çur, T2/4...) rastlanıldığından bu öbeğin bir insan ismi olabileceği düşünülmüşse de bu konuda bir kesinlik bildirilememektedir (Cumagulov, 1987: 16-19; Useev, 2009: 20). Diğer yandan “kara” sözcüğünün bir sıfat olarak “güçlü, kötü durumda olanlara yardım eden kimse, büyük hayvan, halk, çoğunluk” gibi anlamlarla da kullanıldığı bilinmektedir (Abduldaev vd., 1969: 234). Bu açıdan “kara” sözcüğü, Türk siyasi tarihinde geniş bir kullanım alanı elde etmiştir.

Useev, Karahanlılar Devleti’nin adında ve bu devletin kurucusu Kara Satuk Buğra Han’ın ünvanında görüldüğü üzere “kara” sözcüğünün bir ünvan olarak kullanıldığında “saygın, ulu” anlamlarını da içerecek şekilde “güçlü” anlamını; Sıdıkov ise Kara Kırgız, Kara Kitay adlarında olduğu gibi “kara” sözcüğünün etnonimlerle beraber kullanımında bu sözcüğün bir renk belirtmeyip “halk kitlesi, sıradan çoğunluk, halk” gibi anlamları karşıladığını ifade etmiştir (2009: 21; 1983: 88). Bir örneğine daha önce bahsi geçen Uyuk-Turan Yazıtı’nda da görülebileceği üzere Göktürk Dönemi’nde halka “kara budun” şeklinde hitap edildiği de bilinmektedir. Sonuç olarak yalnızca iki sözcükten oluşan Çaçıkey Yazıtı için bu noktadan sonra sadece bazı kesin olmayan çıkarımlar yapılabilir: Yazıtta belirtilen sözcükler; bir kişi adına, bir boy adına ya da Talas VI Yazıtı’nda da olduğu gibi bir kutsal ruh adına gönderme olmalıdır.

Kişi adı olması için müstesna bir örnek olması gerektiğinden bu olasılığın düşük bir ihtimal olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak bir topluluğu niteleyen bir isim olarak kullanılmış olabilir. Yukarıda belirtildiği üzere tarihte “kara” sıfatıyla nitelendirilen birçok topluluğun olduğu görülmektedir: Karahanlılar, Kara Kitay, Kara Kırgız, Karakoyunlu... Diğer yandan Kırgızların “Börü” adlı bir boyunun “Kara Börü” adı verilen bir alt grubu bulunmaktadır (Karataev, 2003: 91). Hakasların “Çiti Püür (Yedi Börü)” adlı bir boyunun da “Sarı Püür (Sarı Börü)” ve “Kara Püür (Kara Börü)” adı verilen alt grupları da bulunmaktadır (Butanaev, 1990: 68). Ayrıca Göktürklerin

yönetici ailesinin Çin kaynaklarında geçen “A-shi-na (阿史那)” adının da “Soylu Kurt” olabileceğine dair güçlü iddiaların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Çoban, 2023: 216-222). Bu tür boy adlarının varlığı, kara kurdu totem olarak benimsemiş “Kara Börü” adlı bir topluluğun var olabileceği üzerine ihtimalleri güçlendirmektedir.

Useev, Çaçıkey Yazıtı’nın coğrafi konumu ve anlamsal bütünlüğünden hareketle Güney Sibirya’da bulunan Tebsey kaya yazıtları ile yakınlığına dikkat çekmiştir (2009: 22). Hem Tebsey hem de Çaçıkey yazıtlarının çevresinde bulunan bazı hayvan figürleri ile güneşi sembolize eden tekerlek şekilli çizimlerin söz konusu bölgelerin kutsal bir alan olduğunu gösteriyor olabilir. Çaçıkey Yazıtı’nda yer alan metnin hemen altında geyik motifleri resmedilmiştir. Yine metin içerisinde /r/ sesini karşılayan ve tek başına “er (adam)” anlamını taşıyan /r/ tamgası, bir insan figürüne benzetilerek yazılmıştır. Yazıtın hemen altında yer alan bir başka kayada -bazılarının sonradan yapıldığı anlaşılmakla beraber- genel olarak geyik, at, deve, köpek, yırtıcı hayvan resimlerinin; av sahnelerinden, çeşitli tekil tamgalardan ve güneşi sembolize eden tekerlek çizimlerinin varlığından söz edilebilir (Amanbaeva, 2007: 160). Useev “Kara Börü” adındaki bir boyun bu kutsal alana totemlerinin adını yazmış olabileceğini düşünmüştür (2009: 22). Bu görüşü makul kabul etmekle birlikte bizler duruma başka bir açıdan daha bakmayı tercih ediyoruz: Bu kült petroglifler ile ifade edilmek istenen tüm kavramların bir şekilde çizimler aracılığı ile görselleştirilmesine rağmen “kara böri” adının görselleştirilmeyip sadece yazıya döküldüğü görülmektedir. Bu durumun kutsal görüldüğü anlaşılan bir alanda yapılması ise “böri” adının artık tabulaşma süreci içerisinde olduğuna işaret ediyor olabilir. Tabulaştırılan bir varlık ise bir boy veya kişi adından ziyade kutsal kabul edilen bir totemin veya ruhun varlığına işaret etmektedir. Bizler bu ihtimalin diğerlerine göre daha olası olduğunu düşünmekteyiz. Bu hususun ayrıca ele alınması gerekmektedir.

Bir ihtimalden daha bahsetmek gerekirse Türk mitolojik sisteminde ve renk sembolizminde kara renk, yer altı unsurlarına yani kuvvete ve/veya kötülüğe işaret etmektedir (Çoruhlu, 1999: 148). Hakasların Kara Kuzgun Destanı’nda yeraltının, ölümün ve kötülüğün gücünü temsil eden Kara Alp ile yerüstünün, yaşamın ve iyinin gücünü temsil eden yeni doğmuş bir çocuk ilahi bir mücadele yürütürken Kara Alp, kendisine yardım etmesi için dokuz kara kurt çağırır (Polat, 2021: 434). Böylece kurt, “kara” sıfatını alarak Türk mitolojisinde genelde gösterdiği işlevlerin tersine bir karaktere bürünmüş olur ki siyasi kullanımının dışında Türk mitolojisinde “kara” sıfatı; genel olarak yeraltı, ölüm ve kötülük ile ilişkili olarak kullanılmıştır. Ancak Türk mitolojisinde yeraltı ruhlarının sahip olduğu kötücül güç, aslında düalist dünyanın denge unsuru olduğu için nefret edilen bir unsur olmamıştır. Aksine onlara da dualar edilmiş, kurbanlar adanmıştır. Böylece onlardan gelecek kötülüklerin önüne geçilmek istenmiştir.

Kara kurt gibi kara renkli hayvanlar bazı Türk toplulukların kutsal saydığı hayvanlar olabilmektedir. Örneğin 1072-1074 yılları arasında Kaşgarlı Mahmut tarafından tamamlanan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eserin “kêçe (gece)” adının açıklamasında yer alan “kara kızıl böri” ifadesini hatırlatmaktadır:

“Kêçe turup yorır erdim
Kara kızıl böri kördüm
Kâtıg yanı kura kördüm
Kaya körüp baqu ağıdı

Gece kalkıp yürür idim
Kara kızıl kurt gördüm
Sert yayımı kurdum
Beni görüp yokuşu aştı”

(Atalay, 1985b: 219-220)

“Kara kurt” ifadesine benzer bir şekilde dörtlükte geçen “kızıl kurt” ifadesi de bu türden bir anlam özelliğine sahiptir. Örneğin Sahaların anlatılarında yer alan “çierbe” adındaki kızıl kurt; yeryüzünde kötülük, düzenbazlık ve açgözlülük gibi özelliklerle nitelendirilen kötü bir ruhtur (Pekarskiy, 1945: 220). Altay Türkleri arasında “Al Pörü (Al Börü)” adıyla bilinen kurt, büyük bir cesarete sahip oldukları halde kahramanlara ve insanlara iyilik getirmeyen kötü ruhlara verilen genel bir addır (Kalafat, 2009: 64). Kara rengi sadece kurda has bir renk sembolizmi olmayıp çeşitli hayvan figürleri ile birlikte kullanılan bir sembolizmdir. Türk mitolojisi içerisinde çeşitli örneklerine rastlanabilir. Tibetçe yazılmış bir Uygur efsanesinde, bir topluluğun atası olan ve kara renkli göksel bir köpekten bahsedilmektedir:

“(…) Bu köpekler başlangıçta biri kızıl, diğeri kara renklerde olmak üzere gökten inmişler. Köpekler dağın zirvesine indiklerinde bir dişi kurda rastlamışlar ve onunla çiftleşmişler ancak kurt kısır olduğu için yavruyalamamış (veya doğurduğu yavruların hiçbiri yaşamamış). Bunun yüzden kızıl ve kara [renklere sahip] iki köpek, yakın civardaki Türk ailelerinden bir genç kıızı kaçırmış ve onunla birlikte olmuşlar. Bu birleşmeden doğan erkek yavruların hepsi köpek, dişi yavrular ise insan olarak doğmuş ve [dişi yavrular] temiz (veya arı) kadımlar olarak gözükmüşler. (...)” (Çoban, 2023: 269)

Kara renk, Türk mitolojisi içinde tarihten günümüze kadar varlığını sürdüren güçlü bir motif olup Türk düalizminde göksel ruhları temsil ettiği için mavi (gök/kök) ve yeraltı ruhlarını temsil ettiği için kara şamanlar her zaman diğer şamanlara göre daha güçlü bir pozisyonda olmuştur. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında yaşamış Abakanların meşhur kamlarından olan Topçan hakkında anlatılan bir efsane şöyledir:

“Topçan bir gün ayin yaparken birdenbire önünde “Küçük Tağ” denilen dağda iki boğanın kavga ettiklerini görmüş. Bu boğalardan biri kara, ikincisi de gök-boğa imiş. Gök-boğa, kara boğayı öyle hırpalamış ki zavallı bayılacaktı. Topçan buna acımış da gök-boğayı okla vurmuş. Gök-boğa, kurt suretine girerek güneye doğru koşmuş; kara boğa ise “Ey atam olan kam Topçan! Ey anam olan kam Topçan!” demiş ve batıya doğru gitmiş. Meğer bu kara boğa da Urenha’ların kamı imiş.” (Radloff, 1899: 282-284; İnan, 1986: 87).

Hakas Türklerine ait olan Han Orba Destanı’nda, kara kurtlar yer altı, kötülük ve zalimlik ile ilişkilendirildiği görülür (Aktaş, 2007: 211-212). Benzer şekilde Türklerde kara renk ile temsil edilen Erlik gibi yeraltı ruhlarına tapınıldığı veya şamanların yer altı ruhları ile sıkı bir etkileşim içinde olduğu bilindiğinden küçük ihtimal de olsa “kara kurt” ifadesiyle kişinin kurt görünümlü yer altı ruhuna başvurmuş olma olasılığının bir köşeye atılmaması gerekmektedir. Çaçıkey Yazıtı’nda bahse konu olan “kara kurt” terimi ile kurt görünümlü bir ruhun adı yazılmış olabilir. Bu adın tabulaşmaya başlaması da yine kara rengi ile ilgili görünmektedir.

Bir diğer kaynak metin olan ve toplam dört parça metinden oluşan Del-Uul Yazıtı’nın birinci metninin ikinci satırında “böri” sözcüğüne şu şekilde yer verilmiştir:

“𐰃𐰆𐰇𐰈:𐰉𐰊𐰋:𐰌𐰍𐰎”

“YeGiRMİ: BÖRİ: ÖLüRTüM.”

“Yirmi kurt öldürdüm.” (Sanjmyatav, 1995: 43)

kurdun koyunu “bağışlaması” durumunun iyiye yorumlanması ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ifadede kurdun insafa gelmesi mi yoksa koyunun şans eseri kurtulması mı anlatılmak istenmiş, belli değildir ancak başta yönetici sınıf olmak üzere bir kısım Uygur topluluğunun dâhil olduğu Maniheist ve Budist eserlerde kurt, insanda istenmeyen kötü özelliklerin bir sembolü olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda Irk Bitig metninde de kurt, acımasızlığın sembolü olarak yansıtılmış olabilir.

“Böri” sözcüğüne ve bu ada dair bazı detaylar Kaşgarlı Mahmut’un 1074 yılında yazımını tamamladığı “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eser içerisinde de yer almaktadır. Sözlükte hem “böri” hem de “kurt” adları ayrı ayrı müstakil maddelere sahip olmakla beraber eser genelinde temel kullanımın “böri” adından yana olduğu görülmektedir. Ayrıca çeşitli maddelerde de “böri” adına örnekler ve açıklamalar içerisinde tekrar yer verilmiştir. “Kurt” adıyla ilgili açılan ansiklopedik madde, aslında küçük haşeratları tanımlamak için açılmıştır ama ikinci anlam olarak da “Oğuzlar böriye ‘kurt’ derler.” açıklaması yapılarak “böri” ve “kurt” sözcüklerinin sahip olduğu yan anlamlar da verilmiştir (Atalay, 1985a: 342). Böylece “böri” ve “kurt” sözcükleri arasındaki ilişki, açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bu ifadeden ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un gezdiği boylar arasında Oğuzlar dışında kalan diğer Türk boylarının “böri” sözcüğünü kullandığı çıkarımı da yapılabilir. Böylece Hakaniye Türkçesinde başta olmak üzere diğer Türk dillerinde “böri” sözcüğü kullanılırken Oğuzların bu yüzyılda artık “kurt” adını kullanarak “böri” adını tabulaştırdığı görülmektedir. “Böri” sözcüğü, Arap harfleriyle “بُورِي” biçimiyle; “kurt” adı ise “قُرْت” biçiminde metinlerde yer almaktadır (Atalay, 1985a: 342; Atalay, 1985b: 220; Atalay, 1986: 108). Dîvânu Lûgati’t-Türk; Türklerin İslam’a geçişinin ilk halk arasında yaygın olan kurt motiflerini, hem yerleşik yaşam ile göçebe yaşamın algılarını ve kavrayışlarını hem de din değiştirme sürecinin yansımalarını barındırması açısından önemli bir eserdir.

“Böri” sözcüğü, Yusuf Has Hacip’in 1070 yılında yazımını tamamladığı “Kutadgu Bilig” adlı eserde çeşitli yerlerde Arap harfleriyle “بوري” şeklinde on beş kez geçmektedir (Arat, 1947; Kaçalın, 2015). Beyitler içerisinde geçen bu kullanımların dokuzu kurt ve kuzu benzetmeleri temelinde savaş ve barış durumlarından (ilgili beyitler: 449, 461, 1040, 1413, 2705, 3096, 5164, 5591, 5594), ikisi kurdun güçlü bir hayvan olmasından (ilgili beyitler: 2311, 5376), biri kurdun cesaretli bir hayvan olmasından (ilgili beyit: 3422), biri kudurmasından ve tehlikeli olmasından (ilgili beyit: 6542), biri bir av hayvanı olmasından (ilgili beyit: 5376) bahsetmektedir ancak iki beyitte (İlgili beyitler: 5378, 6194) ise kurttan kutsal bir imge olarak bahsedilmiştir. Ancak şurası dikkat çekicidir ki Kutadgu Bilig’de “kök böri” ve “böri” şeklinde anlam ayrımı yapılmıştır. On üç yerde kullanılan “böri” sözcüğü olumsuz bir anlam taşıırken iki yerde kullanılan “kök böri” ifadesinin ise olumlu bir anlama sahip olduğu görülür. Günümüzde de benzeri ayrımlar yapılmaktadır. Örneğin Azerbaycan’da söylenen “Canavar gibi boğazına bakma, bozkurt gibi uzağa bak.” atasözünde olduğu gibi sıradan bir kurt (canavar) ile bozkurdun ayrımı yapılmıştır (Hekimov, 2012: 120). “Canavar” adıyla ifade edilen hayvan, daha çok kurt ve köpek melezi olan hayvanlardır. Dolayısıyla bozkurt veya kök böri, kutsiyet atfedilen bir figürdür.

1.4. “Böri” Sözcüğünün Etimolojik Kökeni Hakkında Tartışma

MÖ 30 yılında bir taht kavgası sonucu öldürülen, Xiong-nu’lara bağlı olan ve bir Xiong-nu prensesinin soyundan gelen Küçük Kun-mo Wu-sun’ları hükümdarının ünvanı vesilesi ile MS 111 yılında yazılan Han-shu’nun

“Batı Bölgeleri Monografisi” adlı 96. bölümünde, ilk kez yazılı kaynaklarda yer alan “böri (拊離, fū-lí)” sözcüğü; izini sürebildiğimiz en eski Türkçe sözcüklerden biridir. Göktürk Yazıtları’ndan Yenisey Yazıtları’na, Uygur yazmalarından ilk Türk-Müslüman yazmalarına kadar birçok eserde uzun bir süre “böri” biçimiyle temel yapısını koruyan etno-kültürel bir sözcük olmuştur. Şimdiye kadar bahsi geçen ilk yazılı kaynaklar ve sonraki dönemlerdeki diğer önemli kaynaklar dikkate alınırca sözcüğün tarihi Türk dillerindeki kullanımı ve tarihsel seyri şu şekilde olmuştur:

Tablo 16. Tarihi Türk Dillerine Göre /bö:ri/ Sözcüğünün Kullanım Biçimleri

Dil Dönemi	Kullanılan Eserler	Kullanım Şekli	Kullanım Zamanı
Xiong-nu Dönemi	HS	bö:ri	MÖ 30 - MÖ 111
Göktürk Yazıtları	KTA, BKA	bö:ri	MS 732, MS 735
Yenisey Yazıtları	E3, E11, E12, E28, E98	bö:ri	8. ve 10. Yüzyıl Arası
Talas Yazıtları	ÇY, DU-I	bö:ri	8. Yüzyıl
Moğolistan Yazıtları	Mo86	bö:ri	8. Yüzyıl
Eski Uygurca	IB, TT-VI	bö:ri	9. Yüzyılın Başları
Orta Uygurca	UOKD	bö:ri	10. Yüzyılın Başları
Orta Türkçe	KB, DLT	bö:ri	1070, 1074
Çağatayca	AL, SL	bö:ri	1542, 1760
Harezmece	MH, NF	bö:ri	1352, 1358
Harezmece	HŞ	bö:ri ~ bö:rü	1342
Orta Kıpçakça	KW	bö:ri	13. ve 15. Yüzyıl Arası
Orta Kıpçakça (Mısır)	TL	bö:ri ~ bö:rü	14. Yüzyılın Ortaları
Orta Kıpçakça (Mısır)	KL	bö:rü	1312

Dede Korkut Hikâyeleri’ne ayrıca değinmek gerekirse “böri” veya “börü” sözcüklerinin Dresden ve Vatikan nüshalarında yer almadığı, sadece “kurt” sözcüğünün kullanıldığı tespit edilmiştir ancak Gümbet nüshasında ise sözcüğün hem “böri” haliyle hem de “kurt” haliyle kullanıldığı görülmektedir: “Ağayillar yörüsünde böri sinsir (Koyunların etrafında kurt ulur.)” (Ekici, 2019, s. 39). Tekrar yukarıda oluşturulan genel tabloya dönülecek olunursa görülebileceği üzere günümüze yaklaştıkça ve Türklerin batıya doğru göçü söz konusu oldukça “böri > börü” değişimiyle son hecedeki yuvarlaklaşma da söz konusu hale gelmiş ve yazılı kaynaklar doğrultusunda sözcüğün tarih içerisindeki bilinen ilk ses değişimleri bu şekilde yaşanmıştır. Sonraki dönemlerde, değişimler sadece “-i > -ü”

yuvarlaklaşması ile sınırlı kalmamış, çağdaş Türk dillerinin özelliğine göre daha farklı ve çeşitli ses değişimleri de yaşanmıştır. Sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki durumu ise şöyle gösterilebilir:

Tablo 17. Bazı Çağdaş Türk Dillerine Göre /bö:ri/ Sözcüğünün Kullanım Biçimleri

/bö:ri/ Orijinal Şeklini Koruyanlar		/bö:rü/ Şeklini ve Türevlerini Kullananlar	
Karakalpakça	bö:ri / bo:ri	Altayca	bö:rü / mö:rü
Kazakça	bö:ri / be:ri	Karaçay-Balkarca	bö:rü
Nogayca	bö:ri	Karaimce	bö:rü
Özbekçe	bö:ri / bõ:ri	Kırgızca	bö:rü
Tatarca	bö:ri / bü:re / bü:ri	Kumukça	bö:rü
Türkmençe	bö:ri	Oğuzca	bö:rü / bö:ri
Yeni Uygurca	bö:ri / bö:rä / bü:rä	Tuvaca	bö:rü / bü:rü
Yugurca	bö:ri	Tofaca	bö:rü
/pü:rä/ Şeklini ve Türevlerini Kullananlar		Sözcüğün Çağdaş Lehçelerdeki Durumu	
Başkurtça	bü:re / bü:ri	Çuvaşça	pë:rë / pe:ri / bö:yi
Hakasça	pü:r / pü:r	Sahaca	bö:rö
Sarı Uygurca	pe:ri / bö:yi		
Şorca	pö:rü		
Salarca	pu:ra / pur / pu:rä / bo:ri / bu:re		

(Shcherbak, 1961: 131-132; Räsänen, 1969: 84; Nadelyayev vd., 1969: 118, 151; Sevortyan, 1978: 220; Sevortyan, 1980: 219-221; Musayev, 1997: 159; Clauson, 1972: 376; Gülensoy, 2007: 174; Besli, 2010: 20, 144-145, 235, 269)

Yukarıdaki tabloda “böri” sözcüğünün bazı Türk dilleri içerisindeki tarihi ve çağdaş biçimleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Günümüze kadar çeşitli araştırmacılar tarafından bu sözcüğün etimolojisine ve morfolojisine dair farklı görüşler öne sürülmüştür. Arminius Vambery, “böri” sözcüğünün kökünün /*bör~*bor/ şeklinde olabileceğini açıklamıştır (Besli, 2010: 20). Bu açıklama bilim camiası tarafından pek kritik edilmiş durumda olmadığından kabul veya itiraz yönünde de pek bir görüş belirtilmemiştir. Talat Tekin ise sözcüğün kökünü, herhangi bir ayrıma gitmeden doğrudan /*bö:ri/ şeklinde göstermiş ve sözcüğün yine kendisinin bir kök halinde olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy, 2007: 174). Diğer yandan Süleyman Eliyarov, “bozkurt” birleşik adında yer alan “boz” sözcüğünün aslında “böri” sözcüğüne dayandığını ifade ederek Moğolcadaki “z > r” değişimini buna örnek göstermiş ve /*bör~*bor/ kökünü

destekleyen bir yol izlemiştir (1990: 83). Ancak tüm kaynaklar masaya konulduğunda ve bunların detaylı analizi yapıldığında “böri” sözcüğünün kökünün aslında /*bö/ şeklinde olabileceğine dair güçlü çıkarımlar yapılabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaynaklar incelendiğinde “böri” sözcüğünün, kayıtlara ilk defa bir Çin tarih metni olan Han-shu içerisinde Xiong-nu’larla ilişkilendirilerek kullanıldığı ve Türk dilleri içerisinde oldukça yaygın bir kullanımının olduğu görülmektedir. Bu sebeple “böri” sözcüğünü Xiong-nu tabanlı etno-genetik morfem olarak tanımlamak ve genel anlamda da Altay uluslarının etno-kültürel terminolojisi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Buradan hareketle “böri” sözcüğünün kökenini tespit edebilmek için her şeyden önce sözcüğün etimolojik ve semantik yükü tespit edilmelidir. Çeşitli tarihi ve çağdaş kaynaklarda geçen “böri” sözcüğünün ve varyasyonlarının -tespit edilebildiği kadarıyla- semantik olarak şu anlamları karşıladığı görülmektedir:

1. köpekgillerden yırtıcı bir hayvan.
2. kurt, böcek larvası, haşere, akrep, örümcek, böcek.
3. mecazi olarak “oğul” anlamında kullanılan bir sözcük.
4. olumlu kahraman tiplerinden biri.
5. pehlivan; güçlü, heybetli kimse.
6. işini iyi bilen, aldanmaz, kurnaz.
7. ürkürük, utangaç, içine kapanık, asosyal.
8. kurt kürkü, kurt kürkünden yapılan başlık; bört, volçura.
9. ok ucunun alt kısmı.
10. kanal ağzına yapılan tahta baraj, set.
11. Türk toplum düzeni içerisinde bir boy adı.
12. Türk askeri yapısında üst düzey askeri yöneticilerin ünvanı.
13. Göktürklerde elit muhafız birliğinin adı.

Yukarıda sıralanan anlamların birçoğu yine birinci anlama bağlı olarak gelişmiş yan ve mecaz anlamlardan ibaret olmakla birlikte sözcüğün genel olarak “korkunç ve güçlü” gibi anlamları içerisinde barındırdığı fark edilebilir. Yine yukarıda sıralanan anlamlar incelendiğinde “böri” sözcüğünün, /*bö/ arkaik kökünden türediğini düşündüren önemli semantik ipuçları bulunmaktadır. “Bö” sözcüğünün asıl olarak herhangi bir ünlem veya yansıma sözcük olmadığı düşünülürse tekil bir semantik içeriğe sahip olması gerektiği ancak bu sözcüğün zaman içerisinde leksik müstakilliğini yitirdiği düşünülebilir (Sevortyan, 1978: 220). Bu kökün günümüzde yalnızca halk dilinde ve arkaik özelliklere sahip yapılarda yaşadığı sonucuna da pekâlâ ulaşılabilir. Bahsedilen durumu ortaya çıkarmak için /*bö/ köküne sahip olduğu düşünülen diğer sözcüklerin karşılaştırılmalı bir incelemesinin yapılması gerekmektedir. Çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçe ve şivelerinin dâhil edildiği şekliyle /*bö/ köküne sahip olduğu düşünülen leksik kaynakların bazıları şu şekilde sıralanabilir:

böce (AT): sırtlan.

böcü (AT): kurt, böcek; umacı, öcü.

böd (ET): taht.

bödöng (*Sah.*): büyük, iri, iri taneli, tek vücut, boylu.

bög (*ET*): bir tür büyük ve zehirli örümcek.

bögi (*ET*): hakim, akıllı, bilgili.

bögü (*AT*): zehirli örümcek.

bögü (*ET*): kahraman.

bögde (*ET*): hançer.

bögö (*Sah.*): sert, katı, güçlü, kuvvetli, kudretli, sarsılmaz, aşılmaz.

bögöh (*Sah.*): gürbüz çocuk, pehlivan, tok, memnun, emin.

bögös (*Sah.*): gürbüz çocuk, pehlivan, savaşçı.

bök (*ET*): büyük, ulu.

böke (*KB*): ejderha; pehlivan, savaşçı, güçlü.

böksör (*ET*): darmadağın etmek, öldürmek.

böle (*ET*): devlet memuru.

bölen (*ET*): ele geçirmek zapt etmek.

bölmöy (*Sah.*): kalın, geniş, kabarık.

bölmürük (*ET*): yavru kurt.

bömök (*ET*): budak, dal; şamanların davul tokmağı yapmak için kullandığı dal.

bömös (*Sah.*): çok güçlü, kabadayı, çevik, çapkın.

böng (*DLT*): iri yarı, yoğun, obur.

börk (*DLT*): hayvan derisinden yapılmış ritüel işlevleri de olan bir tür başlık.

börökü (*Sah.*): önemli, dürüst, bilinir, yakışıklı.

bört (*ET*): kurt yavrusu.

bösköy (*Sah.*): dolu gövdeli, besili, şişkin.

bözen (*AT*): iri ve kara renkli sinek.

(Middendorf, 1896: 829; Malov, 1951: 373-374; Pekarskiy, 1958: 514-529; Nadalyayev vd., 1969: 116-118; Atalay, 1985b: 354; Orkun, 1994: 784; Tekin, 2003: 241; Gülensoy, 2007: 169; Aydın, 2015: 81; Aydın, 2018: 35)

Türkçenin en eski örnekleri ile çağdaş türleri bir araya getirilip incelendiğinde ilgili sözcüklerdeki morfolojik, semantik ve leksik ilişki açıkça görülebilmektedir. Sonuç olarak /*bö/ köküne sahip sözcüklerin genel olarak “korkulan şey” ve “güç” gibi anlamları, leksik birliği içerisinde barındırdığı kolayca fark edilebilir durumdadır. Günümüz Anadolu Türkçesinde de /*bö/ kökünün “korkunç, dehşet verici” anlamıyla kullanıldığı görülebilir. Örneğin tek başına “bö” sözcüğü “korkunç, böcek; iri ve zehirli örümcek” anlamına gelmekle beraber daha küçük

olan böceklere ise yine “bö” köküne, küçültme eki olan /+cek/ eki getirilerek “böcek” sözcüğü elde edilmiştir (Gülensoy, 2007: 168-169). Bu sözcük, aynı anlamı ifade edecek şekilde “böcü” ve “böğü” biçimleriyle de yaygın olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün arkaik izlerine halk ağzında da rastlanılabilir. Örneğin herhangi bir ünlem ve yansıma sözcük olmayan “bö” sözcüğü, Anadolu’dan Saha Türklerine kadar olan geniş Türk coğrafyasında büyüklerin çocukları susturmak için kullandığı “Sus, bö geliyor.” (böcü > öcü, b- > Ø) ifadesinde yer alır (Yegorova, 2013: 13). Benzer şekilde birçok Türk halkı içerisinde “Bö!” diye bağırıp birini şaka amacıyla korkutma eyleminin de oldukça yaygın olduğu gözlemlenebilir bir durumdur. Tüm bu örneklerden hareketle “bö” sözcüğünün, halk ağzı kullanımında “korku duyulan şey” anlamına geldiği düşünülebilir.

“Bö” sözcüğünün kök olması durumu Altay dilleri arasında sadece Türk dilleri için geçerli değildir, benzer durumlara Moğolcada da rastlanılır. Alekseyev ve Gabishev’e göre Moğolcada “şaman” anlamına gelen “böö” sözcüğünün aynı zamanda “yönetici” anlamlarına geldiği de belirtilmiş hatta “yönetici” anlamına gelen “beg, bek, bey” gibi sözcüklerin de bu kökene dayandığı ifade edilmiştir (1996: 131-136; Ksenofontov, 1992: 108). Hatta bu sözcük Farsçada yer alan ve “şaman” anlamına gelen “bövä” sözcüğünün de kökünü oluşturmuş olup Ana Türkçeden Ana Moğolcaya “erkek şaman” anlamına gelen “büge” sözcüğünün “böğö / böge / büye > bö’e > bö’ö > böö” şeklindeki gelişim ve değişimi ile geçtiği düşünülmektedir (Doerfer, 1963: 112; Sertkaya, 1995: 8, 105). Bu makul çıkarıma ek, bir diğer benzer örnek olarak Moğolcadaki “kurt” anlamına gelen sözcüklerin de “bö” kökünden türediği görülmektedir. Örneğin ilk aşamada Türkçede “kurt yavrusu” anlamına gelen “bört” sözcüğünün Moğolcada da “bert” şekliyle var olduğu göze çarpmaktadır: Moğolcada “beltereg < berte-leg, berte-çinua” sözcüğü “kurt yavrusu” anlamıyla kullanılmaktadır (Ramstedt, 1935: 42). Bu sözcük, efsanelerde de yerini almış ve Moğol hanlarının ilki olan “Bataçi” Han’ın mavi bir kurt ile beyaz bir sığırın oğlu olduğu anlatılagelmiştir (Valihanov, 1961: 418). Sonuç olarak “bö” sözcüğüne Moğolca içerisinde de rastlanılmaktadır. Ancak bu sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçmiş olabileceği fikri veya tam tersi bir durum da akıllara gelmektedir. Bu nedenle bir sonraki paragraflarda, diğer Altay dillerinde de incelemeler yapılmış ve bu sözcüğün alıntı bir sözcükten ziyade Altay dil ailesinin ortak sözcüklerinden biri olduğu fikri öne sürülmüştür.

Yegorova, Saha Türkçesinde yer alan “böör” sözcüğünün fosil semantiğini çözümlenmeye çalışmış ve bu sözcüğün “korkunç” anlamına gelen /*bö/ kökünü bulmuş ancak ikinci hecenin “erkek, adam” anlamına gelen /er/ sözcüğü olması gerektiğini ileri sürerek bizlerin tezi ile benzer bir çıkarıma ulaşmıştır (2013: 19). Ancak Yegorova’nın çözümlenmesi “bö+er+i” şeklinde olup bu sözcüğün belirtme anlamı içeren /+i/ ekini almış bir birleşik ad olduğu iddiası yönündedir (2013: 48-49; Nadalyayev vd., 1969: 370). Ercilasun, /*bör/ şeklinde bir kök önermiş ve sözcüğün yapısının “bör>bör+î” şeklinde geliştiğini öne sürmüştür (2023: 212-215). Bu görüşleri makul çıkarımlar olarak görmekle beraber bizler bu sözcüğün doğrudan “bö+ri” şeklinde çözümlenmesi gerektiğini savunuyoruz. Elde edilen verilerden hareketle “böri” sözcüğü için şöyle bir yapısal çözümlenme geliştirilebilir:

/*bö/ : “korkunç, dehşetli; güçlü, iri” anlamına gelen sıfat veya adlaşmış sıfat.

/+ri/ : “kurt” anlamına gelen fosilleşmiş ad.

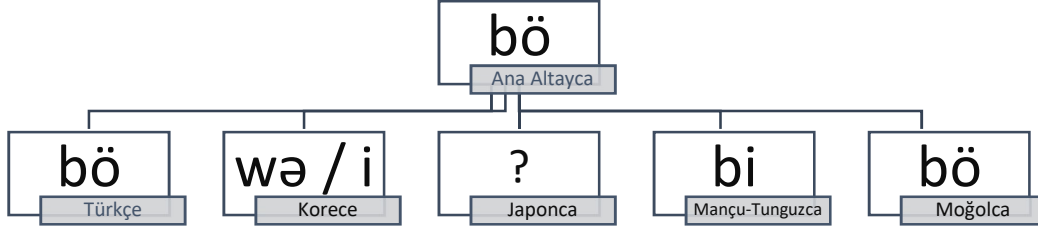
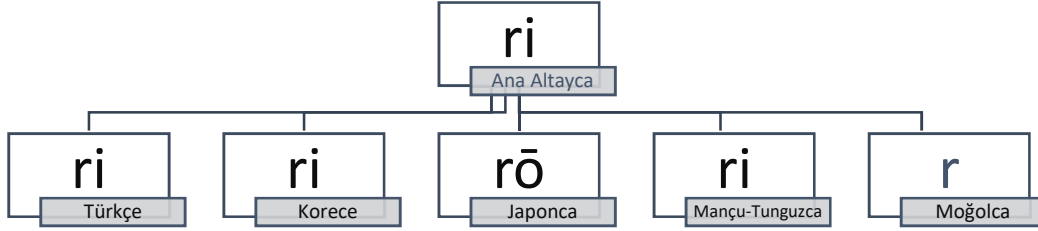
*bö + ri > bö:rü / bö:rö

Eski Türkçede sınırlı bir çevrede kullanılan /+ri/ latif durum eki bulunsa da biz /ri/ hecesinin bir ek değil, doğrudan bir sözcük olduğunu düşünmekteyiz (Gabain, 1974: 175; Karademir, 2013: 93; Yalçın, 2016: 770). Bu hecenin bir adı ifade etmesi, Altay dillerinin karşılaştırılması yoluyla ortaya çıkarılabilir durumdadır.

Tekrar /*bö/ köküne dönüp /ri/ hecesini de genel incelemeye dâhil edersek kendi başlarına müstakil yapılar olduğu düşünülen /*bö/ kökü ile /ri/ hecesinin “kurt” anlamı ile olan ilişkisi çok daha eskilere, Türkçe ile Moğolcanın birleşik olduğu Ana Altayca Dönemi’ne ait olmalıdır, demiştik. Bu sözcüğün kökünü Ana Altaycaya dayandıracaksak bu durumun sadece Türkçe ve Moğolca ile sınırlı kalmayıp başka Altay dillerine veya en azından tarihi ve coğrafi açılardan ilişki olduğu başka dillere de yansımış olması beklenebilir. Bu noktada Korece, Japonca ve Mançu-Tunguzcaya kısaca göz atmak faydalı olacaktır. İlk olarak Koreceye bakılacak olunursa günümüzde pek kullanılmayan bir sözcük olan “wε:ri” (*Kor.* 왜리) sözcüğünün, Korecenin Kore Yarımadası’nın güney kesimlerinde konuşulan ağzında “büyük ve vahşi köpeklere benzeyen kurtlar” için kullanılan bir ad olduğu tespit edilmiştir (Choi, 1993: 78; Choi, 2004: 87). Yine Standart Korecede sıkça kullanılan “i:ri (*Kor.* 이리, iri)” sözcüğü, doğrudan “kurt” anlamına gelmektedir. İki yapıda da /ri/ hecesinin varlığını koruduğu görülmektedir. Diğer yandan Korecedeki /b/ ve /w/ sesleri arasındaki geçişkenlikten dolayı /*bö/ kökü ve /wε/ ile /i/ heceleri arasındaki fonolojik ilişki de düşündürücüdür ve “bö:ri, wε:ri, i:ri” sözcüklerinin aynı sözcüğün varyasyonları olması muhtemeldir. Ancak bu konu detaylı bir incelemeye şu an için muhtaçtır.

“Böri” sözcüğü üzerinden Altay dilleri arasındaki bağlantı Korece ile sınırlı değildir. Japoncada da aynı yapıya rastlanılır. Şu an Türkçede olduğu gibi Japoncada da oluşan tabu durumundan dolayı kurt için ve ifade ettiği kutsal ruhlar için “kutsal ruh” veya “büyük ruh” anlamına gelen “ökami (*Jap.* 狼)” sözcüğü gibi birçok olumlu örtmece sözcük kullanılıyor olsa da Japoncada kurt için asıl olarak “-rō (*go-on ve kan-on gösterimi: ㄱ ㄹ*)” adı ve başka bir adla birleşen kutsal adlar kullanılmaktadır: kurō (*Jap.* 紅狼: kızıl kurt), tarō (*Jap.* 太狼: güçlü kurt), tenrō (*Jap.* 殿狼: öncü kurt), manjirō (*Jap.* 満次狼: kudretli kurt), rōna (*Jap.* 狼奈: Nara [şehrinin] kurdu) gibi... Korecedeki düzleşmenin aksine Japoncanın ses yapısı gereği son hecedeki düz ünlünün yuvarlaklaşmaya olan eğilimi düşünülünce “kurt” anlamına gelen /rō/ hecesinin /ri/ hecesinden evrilmiş olabileceği de düşünülebilir. Daha detaylı bir araştırmada Japoncanın “böri” sözcüğüne şaşırtıcı yakınlığı ve Japon kültürünün ise kurt mitleri konusundaki geniş çeşitliliği, daha da görünür olacaktır.

Gortsevskaya, Mançu-Tunguz dilinde “ayı, [dişi] kaplan” anlamına gelen “bi:rin” sözcüğünün de “böri” sözcüğünün anlam değişmesine uğramış hali olduğu düşünmektedir (1975: 84-85). Makul bir çıkarım olarak gördüğümüz bu teze konu olan sözcük, “korkunç ve iri” anlamını da içinde barındırmaktadır. Gortsevskaya’nın ileri sürdüğü teze ek olarak “birin” sözcüğünün veya geçmişteki benzeri bir yapının Göktürk Dönemi’nde Çin kayıtlarına “fu-lin (附鄰, fù-lín)” biçimiyle geçtiğini de düşünmekteyiz. Altay dilleri kapsamında incelenen “böri” sözcüğünün Türkçe, Korece, Japonca, Mançu-Tunguzca, Moğolca dillerine göre hecelerinin karşılaştırması şu şekildedir:

Tablo 18. /bö/ Hecesinin Altay Dillerindeki Karşılaştırmalı Tablosu**Tablo 19.** /ri/ Hecesinin Altay Dillerindeki Karşılaştırmalı Tablosu

Altay dillerinin karşılaştırılmasından şu sonuç elde edilebilir: /ri/ hecesi, aslında “kurt” anlamına gelen bir sözcük olabilir. Önceki kısımlarda da zaten /*bö/ kökünün “korkunç” ve “güçlü” gibi anlamlara geldiğini ortaya koymuştuk. Dolayısıyla “böri” sözcüğü birleşik bir ad olabilir ve “korkunç/güçlü/kutsal kurt” anlamını karşılayabilir. Düşünce ve dil ilişkisi doğrultusunda antropolojik ve etimolojik çıkarımların birbirini doğrulaması gerekmektedir. Dolayısıyla bu etimolojik incelemeden çıkarılacak mitolojik sonuç ise Ana Altayca Dönemi’nde (MÖ 6000 ile MÖ 5000 yılları arası) avcı-toplayıcı bozkır toplulukları, antropolojik çıkarımlarımızı doğrulayacak şekilde kurda bir değer ve bir ünvan atfetmekteydi.

Tüm bunlara rağmen Eski Türkçede ve ilişkili olduğu diğer dillerde sıklıkla yer aldığını gördüğümüz “böri” adının İranî bir kökene sahip olduğunu düşünen araştırmacılar da yok değildir (Doerfer, 1965: 334; Golden, 1992: 119). Clauson ve Sevortyan gibi bazı araştırmacılar ise herhangi bir kökene işaret etmeseler de sözcüğün Türkçe kökenli olmayabileceği de ifade etmiştir (1972: 356; 1978: 221). Bizler bu tür görüşlere katılmıyoruz ve bu sözcüğün gösterdiğimiz kanıtlar doğrultusunda Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olduğunu düşünüyoruz. Sözcüğün Ana Altaycaya değin bu derece eski bir sözcük olması ve bu sözcüğe dair birçok önemli izin bulunması, etno-linguistik çerçevede kurdun Türk kültürü içerisinde geçmişten beri ne kadar önemli olduğunu gösteren bir kanıt olarak görülebilir.

KISALTMALAR

AL	Abuşka Lûgatı	KL	Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk
AT	Anadolu Türkçesi	Kor.	Korece
BKA	Bilge Kağan Anıtı	KTA	Kül Tigin Anıtı
Çin.	Çince	KW	Kalmückisches Wörterbuch
ÇY	Çaçıkey Yazıtı	Lat.	Latince
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk	MH	Muhabbet-nâme
DU-I	Del-Uul I Yazıtı	MÖ	Milattan Önce
ET	Eski Türkçe	MS	Milattan Sonra
HS	Han-shu	NF	Nehcü'l-Ferâdis
HŞ	Hüsrev ü Şirin	Sah.	Sahaca,
IB	İrk Bitig	SL	Senglâh Lûgatı
Jap.	Japonca	TL	et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye
KB	Kutadgu Bilig	UOKD	Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı

Makale Bilgi Formu

Makale Bilgisi: Makale özgün bir araştırma makalesidir.

Yazarların Katkıları: Çalışmanın tek bir araştırmacısı/yazarı vardır. Tüm katkı kendisine aittir.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Tek bir araştırmacı yazar olduğu için çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakkı Bildirimi: Dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakları yazarlara aittir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayınlanmaktadır.

Destekleyen/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu, özel veya kar amacı gütmeyen kuruluştan hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu araştırma metinler üzerinde gerçekleştirildiğinden etik kurul iznine ihtiyaç yoktur.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır. Herhangi bir intihal tespit edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Abayev, V. İ. (1949). *Osetinskiy Yazık i Folklor*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Abduldaev, A., D. İsaev vd. (hızl) (1969). *Kırgız Tilinin Tüştündürmö Sözdüğü*. Frunze: Mektep Basması.

Ahincanov, S. M. (1995). *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhstana*. Almatı: Gılım Izdatelstvo.

Aktaş, E. (2007). *Hakas Kahramanlık Destanı Han-Orba*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE.

Alekseyev A. A. i E. S. Gabyshev. (1996). K Probleme Terminov "Bakhsy" i Lamutskogo "Bey". Klimovich Antonov, Nikolay (ed.), *Yazık - Yakutskogo Mif - Kul'tura Narodov Sibiri IV*. (131-136). Yakutsk: Izdatelstvo Yakutskiy Gosudarstvennyy Universitet.

Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.

Amanbaeva, B. E., A. T. Sulaymanova, Ç. M. Joldoşov (2007). *Razvedyvatelnyye Marshruty Talasskogo Arkheologicheskogo Otryada (2003-2005)*. Bişkek: Izvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Kyrgyzskoy Respubliki.

Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova (çev.). Konya: Kömen Yayınları.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig Cilt I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Atalay, B. (1985a). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1985b). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Baxter, W. H. (2000). *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*. Yyy: William H. Baxter.
- Bazin, L. (1993). “Quelques Remarques d’Épigraphie Turque Ancienne”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 33-41.
- Besli, E. (2010). Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE.
- Butanaev, V. Y. (1990). *Etnicheskaya Istoriya Khakasov XVII-XIX*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınevi.
- Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*. St. Petersburg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences.
- Choi, H. W. (1993). “Contacts of Korean and Turkic in the Early Period”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 73-78.
- Choi, H. W. (2004). “Eski Korece’de Türkçe Ödünç Kelimeler”. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 85-93.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.
- Cumagulov, Ç. (1987). *Epigrafika Kirgizii III*. Frunze: İlim Basması.
- Çoban, R. V. (2023). *Türk Mitolojisinde Kurt Kültürünün Kökleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muş Alparslan Üniversitesi SBE.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC’si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit Band I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım)- Transkripsiyon-Aktarma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Eliyarov, S. (1990). “Kurttan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’e Armağan Özel Sayısı - 65), 80-90.
- Ercilasun, A. B. (2023). Kurt. Ercilasun, Ahmet Bican (ed.), *I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildiler Kitabı*. (212-215) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Erdal, M. (2002). Anmerkungen zu den Jennissei-Inschriften. Ölmez, Mehmet und Simone-Christiane Raschmann (ed.), *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme anlässlich Seines 60. Geburtstags)*. (51-73). Berlin: İstanbul-Berlin Verlag.
- Eunkyung, O. ve J. Mamatqul (2011). "Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 149-157.
- Gabain, A. (1974). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Golden, P. B. (1992) *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation among the Turkic Peoples of Medieval Eurasia*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gortsevskaya V. A., V. D. Kolesnikova vd. (1975). *Sravnitel'nyy Slovar' Tungusoman'chzhurskikh Yazykov Tom I*. Lenindrad: Nauka.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2017). Türk ve Moğol Mitolojisinde Işık ve Gök. Gülensoy, Tuncer (ed.), *Altayistik Mongolistik Halkbilimi Makaleler II*. (433-436). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hekimov, M. (2012). *Efsaneden Gerçeğe Mitolojiden Kültüre Bozkurt*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ji, X. (1998). *Fó-jiào Ji-xiàn-lín Wén-jí*. Nanchang: Jiāng-xī Jiào-yù Chū-bǎn Shè.
- Kaçalin, M. S. (2015). *Kutadğu Bilig*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Kalafat, Y. (2007). *Türk Halk İrfanında Kurt*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Kalafat, Y. (2009). *Türk Halk Tefekküründe Kurt*. Anlara: Berikan Yayınevi.
- Karademir, F. (2013). *Türkiye Türkçesinde İyelik Olgusu*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karataev, O. (2003). *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*. Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi.
- Ksenofontov, G. V. (1992). *Shamanism*. Yakutsk: Izbrannoye Trudy.
- Malov, S. Y. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Middendorf, A.F. (1896). *Puteshestviye na Sever i Vostok Sibiri*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Musayev, K. M. (1985). *Leksika Tyurkskikh Yazykov v Sravnitel'nom Osveshchenii: Zapadno Kypchakskaya Gruppya*. Moskva: Nauka.

- Nadalyayev, V. M., D. M. Nasilov vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, V. (2018). *Türk Kültüründe Bozkurtun Yeri ve Önemi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü Cilt III*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.
- Pekarskiy, E. K. (1958). *Slovar' Yazyka Sakha*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Polat, M. (2021). Hakas Türklerinin Kara Kuzgun Destanındaki Şekil Değişirme Motifleri Üzerine Bir İnceleme. Ahmetkocaoğlu, Serpil, Sümeyye Kara vd. (ed.), *II. Uluslararası Mitoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (428-439). Ardahan: Ardahan Üniversitesi.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Radloff, W. (1899). *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stamme Südsibiriens Band IX*. St. Petersburg: Russische Akademie der Wissenschaften.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen.
- Sanjmyatav, T. (1995). *Mongolyn Khadny Zurag*. Ulaanbaatar: UB Ulsyn Kheveleliin Gazar.
- Sevortyan, A. V. (1980) *Etimologicheskii Slovar' Tyurkskikh Yazykov: Obshchetyurkskiye i Mezhtyurkskiye Osnovy na Glasnyye Tom III*. Moskva, Nauka.
- Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologicheskii Slovar' Tyurkskikh Yazykov*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Shcherbak, A. M. (1961) Nazvaniya Domashnikh i Dikikh Zhivotnykh v Tyurkskikh Yazykakh. Ubryatova, Yelizaveta Ivanovna (ed.), *Istoricheskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskikh Yazykov*. (82-172). Moskva: Akademiya Nauk.
- Sıdkov, S. (1983). *Kara Degen Sözdün Semantikasi Cönündö*. Erünze: Tyurkologicheskkiye Issledovaniya.
- Tekin, T. (1993). *Irk Bitig: The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Mehmet Ölmez.
- Useev, N. (2009) "Talas'ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (41), 17-24.
- Valihanov, Ch. (1961). *Sobraniye Sochineniy Tom I*. Alma-Ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsiklopedii.

- Vasilyev, D. D. (2011). Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler. Çelik Şavk, Ülkü (ed.), *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*. (901-910). Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Yalçın, S. K. (2016). “‘Geri’ Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (56), 767-774.
- Yegorova, L. I. (2013). *Saha Kültüründe Kurt Kültü*. Abdullah Alper Altunkaynak (çev.). Ankara: Karadeniz Dergi Yayınları.
- Zheng-zhang, S. (2000). *The Phonological System of Old Chinese*. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.